

KERTESI GÁBOR–VARGA JÚLIA

Foglalkoztatás és iskolázottság Magyarországon

A tanulmány a magyarországi alacsony foglalkoztatási szint iskolázottsággal összefüggő okait vizsgálja. A kiindulópont: a népesség iskolai végzettség szerinti összetétele nemzetközi összehasonlításban. Az összehasonlítást alapvetően megnehezíti a magyar iskolarendszer egyes fokozatainak besorolási bizonytalanságai. Nyomás tartalmi okok szólnak amellett, hogy a hazai szakmunkásképző/szakiskolai végzettséget a felső-középfoknál alacsonyabb végzettségi kategóriába soroljuk. Ilyen osztályozás mellett a magyarországi népesség iskolázottsága 2001-ben – a kilencvenes évek nagymérvű iskolázási expanziója ellenére is – jelentősen elmarad a EU-országok átlagától. Az alacsony iskolázottságúak még mindig igen magas aránya döntően arra vezethető vissza, hogy a nyolcvanas évek közepétől megtört az a hosszú távú trend, amely a hetvenes évek eleje óta évről évre folyamatosan csökkentette az egy születési évjáratból a nagyon alacsony iskolázottsági szinten megrekedt népesség arányát. Az iskoláztatási expanzió megállt a szegény néprétegeknél. A foglalkoztatási lemaradás zöme abból adódik, hogy bajok vannak az alacsony iskolázottságú munkaerő foglalkoztatásával: az EU átlagához képest túl sokan vannak, és rosszabbul is foglalkoztathatók. A tanulmány korábbi ismeretekre és néhány új érvre támaszkodva igyekszik eloszlatni azokat az aggodalmakat, amelyek szerint Magyarországon az érettségit adó középiskolákban és a felsőoktatásban főleges túlképzés folyna.

Journal of Economic Literature (JEL) kód: I21, J21, J24.

Magyarországon, a megindult növekedés ellenére, továbbra is alacsony a foglalkoztatottság. Az állástalanok (munkanélküliek és inaktívak) aránya nemzetközi összehasonlításban rendkívül magas. A foglalkoztatottak aránya a legalacsonyabbak közé tartozik Európában: a magyar foglalkoztatási ráta több mint 10 százalékponttal marad el az EU-tagországok¹ átlagától. Foglalkoztatásbeli lemaradásunk azonban – nemtől és korcsoporttól függően – iskolai végzettségi kategóriánként igen különböző: a felsőfokú végzettségűekre nézve csekély, mindössze 3-4 százalékpont, a középfokú végzettségűeknél 7-8 százalékpont, a középfokúnál alacsonyabb végzettségűek esetében azonban már igen jelentős: 15-30 százalékpontot tesz ki. Foglalkoztatás- és oktatáspolitikai szempontból is rendkí-

¹ Amikor a tanulmányban összehasonlításokat végzünk Magyarország és az Európai Unió között, a hazai adatokat mindvégig az itt következő 15 európai uniós ország adataival (átlagával stb.) vetjük egybe: Portugália, Spanyolország, Olaszország, Görögország, Luxemburg, Írország, Belgium, Egyesült Királyság, Franciaország, Hollandia, Finnország, Ausztria, Dánia, Svédország, Németország.

vül lényeges kérdés, hogy az aggregált lemaradásban mekkora szerepet játszik az iskolázottsági összetétel-különbség, illetve az, hogy különböző iskolai végzettségű emberek az Európai Unió átlagához képest más-más mértékben foglalkoztathatók.

Egy osztályozási probléma

A foglalkoztatási ráták különbségének tényezőkre bontása során azonban – az iskola-rendszerek különbségéből fakadóan – egy igen komoly módszertani problémába ütkö-zünk. Nem egyértelmű, hogy egyes iskolatípusok *nemzetközileg összehasonlítható* vég-zettségi kategóriákba sorolását miképpen kell megoldani.² A foglalkoztatottság és iskolá-zottság összefüggéseit vizsgálva, olyan csoportokat kell képeznünk, ahol az azonos vég-zettségi csoportokba sorolt emberekről joggal feltételezhetjük, hogy hasonló mennyiségű emberi tőkét halmoztak fel – hasonló mértékben rendelkeznek azokkal a készségekkel és képességekkel, amelyekre a munkáltatók igényt tartanak –, és ezért hasonlóan foglalkoz-tathatók. Az egyes országok iskolarendszerei sok tekintetben különböznek egymástól, a legfontosabb eltérések azonban az úgynevezett felső középfokú oktatásban figyelhetők meg: a képzés hossza és tartalma igen különböző lehet. Magyarországon – a volt szoci-alista országokhoz hasonlóan – a szakiskolai és szakmunkás végzettségűek jelentős há-nyada rövidebb képzési időben tanult,³ és képzésük tartalma is jelentősen különbözik/különbözött az érettségit adó középiskolában (szakközépiskolában, gimnáziumban) vég-zettekétől. A nemzetközileg összehasonlítható iskolázottsági csoportok kialakításakor te-hát az a legfontosabb eldöntendő kérdés, hogy a szakmunkásképző és szakiskolai vég-zettségeket a felső középfokú végzettségűek közé soroljuk-e, avagy sem.⁴ A kétféle besorolástól függően Magyarország relatív iskolázottsági helyzete az EU átlagához ké-pest vagy nagyon jó, vagy nagyon rossz (*1. ábra*).

Ha a szakmunkásképzőt végzetteket felső középiskolai végzettségűeknek tekintjük (I. besorolás), akkor Magyarország iskolázottság tekintetében a legfejlettebb EU-országok közelében van. A 25–64 éves népességen belül a legalább felső középiskolai végzettségű-ek aránya 6 százalékponttal még meg is haladja az EU-országok hasonló értékét, és csak Németország, Norvégia, Dánia, Svédország és Finnország előzi meg hazánkat (*2. ábra*).

Ha a II. besorolást alkalmazzuk, vagyis ha a szakmunkásképző és szakiskolai végzett-ségeket nem tekintjük felső középiskolai végzettségűeknek, akkor Magyarország Olasz-ország közelében van a legalább középiskolai végzettségűek arányát tekintve, és csak Spanyolországot és Portugáliát előzi meg.

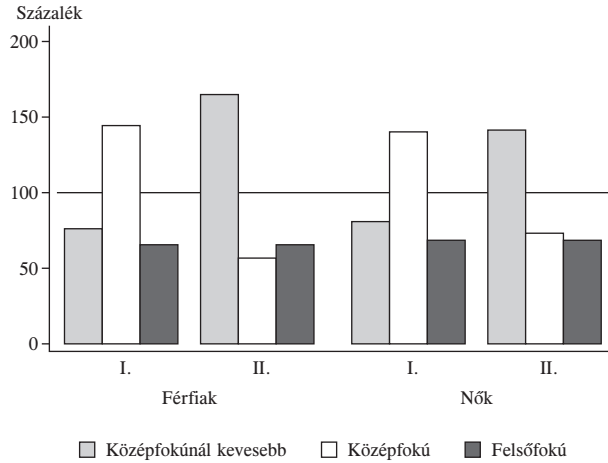
² A legismertebb, nemzetközileg összehasonlítható kategóriarendszer az először 1976-ban kidolgozott ISCED besorolási rendszer, amelyet 1997-től kezdődően az OECD közreműködésével átalakítottak. Az ISCED-97 rendszer többféle kritérium alapján sorolja be az oktatási programokat, a programok orientációja, az iskolarendszerben betöltött szerepe, a képzés hossza stb. alapján.

³ A 2001. évi népszámlálás adatai szerint a 25–64 éves, legmagasabb iskolai végzettségként szakmunkás-képzőt végzettek 6 százaléka 10, 94 százaléka pedig 11 osztályt végzett, a szakiskolai végzettségűek 12 százaléka 9, 32 százaléka 10 osztályt.

⁴ Az ISCED besorolási rendszerben a szakmunkásképzős végzettségűek az ISCED3C besorolást kapták, amely a felső középiskolai végzettségek közé tartozik. Az ISCED3C kategóriába nagyon heterogén oktatási programok kerültek be. Ezek összehasonlíthatóságának korlátairól lásd például *OECD* [1999] 40–46. o. A volt szocialista országok oktatási rendszerei igen hasonlóak voltak. A középfokú oktatásban valamennyi országban léteztek a rövidebb képzési idejű, szakmunkásképzést folytató iskolatípusok. Ezt az iskolatípust a Cseh Köztársaság és a Szlovák Köztársaság a magyar adatszolgáltatáshoz hasonlóan a felső középfokú vég-zetség közé sorolja, Lengyelország viszont a felső középfokúnál alacsonyabb végzettségek közé. A követ-kezőkben amellet érvelünk, hogy a *hároméves* szakmunkásképző végzettség felső középiskolai végzettségkénti kategorizálása erősen torzíja a népesség iskolázottságának megítélését és a különböző végzettségi csoportok foglalkoztatási rátájának vizsgálatát.

1. ábra

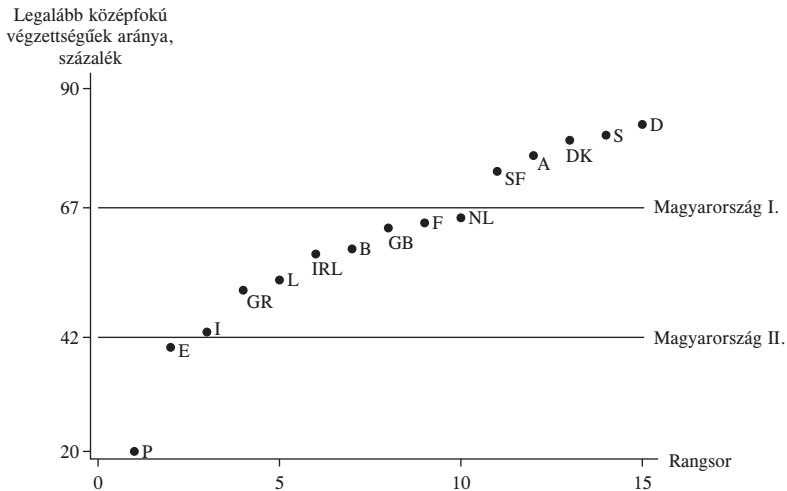
A 25–64 éves népesség legmagasabb iskolai végzettség szerinti megoszlása Magyarországon az EU-átlag százalékában a kétféle besorolás szerint nemeként, 2001
I. = I. besorolás, II. = II. besorolás

Forrás: EU-átlag: OECD Education at a Glance 2003 adataiból; Magyarország: Népszámlálás, 2001.

2. ábra

A legalább felső középfokú végzettségűek aránya a 25–64 éves népességből az EU-országokban, 2001

Forrás: EU-átlag: OECD Education at a Glance 2003; Magyarország: Népszámlálás, 2001.

Ausztria = A, Belgium = B, Dánia = DK, Egyesült Királyság = GB, Finnország = SF, Franciaország = F, Görögország = GR, Írország = IRL, Luxemburg = L, Hollandia = NL, Németország = D, Olaszország = I, Portugália = P, Spanyolország = E, Svédország = S.

A szakmunkás/szakiskolai végzettség átsorolásának szükségességéről

A kétféle besorolás közötti választás nem lehet önkényes. A kérdés eldöntéséhez az *első* támpont a *befejezett osztályok számának összehasonlítása* lehet. Egy ország emberitőke-állományát ugyanis a legegyszerűbben a népesség által elvégzett iskolai osztályok számával lehet mérni.⁵ A formálisan előírt iskolázási idő összehasonlítása azt mutatja, hogy a magyarországi szakmunkásképzőt és szakiskolát végzetek befejezett iskolai éveinek száma nem éri el az EU-országokban felső középfokú végzettséget szerzett emberek iskolázási idejét (*1. táblázat*). Valamennyi uniós országban minimum 12 év a felső középfokú végzettség megszerzéséig formálisan előírt iskolázási évek száma, a magyar szakmunkás iskolát végzettké viszont legfeljebb 11 év (az idősebb korosztályok esetén csak 10 év). Az alsó középfokú végzettségűek befejezett osztályainak száma az EU átlagában 9 év, a felső középfokú végzettségűeké 12 év. Az *1. táblázatban* feltüntettük az egyes iskolázottsági csoportokba tartozók átlagos befejezett osztályszámát Magyarországon a

1. táblázat

A formálisan előírt kumulált iskolázási évek száma és a 25–64 éves népesség átlagos befejezett osztályainak száma az EU-országokban és Magyarországon, 2001

Ország	Kumulált iskolázási évek száma oktatási szintenként		Befejezett osztályok száma
	alsó középfok	felső középfok	
Ausztria	9	13	11,9
Belgium	8	12	10,8
Dánia	9	13	12,4
Egyesült Királyság	10	12	11,9
Finnország	9	12	11,6
Franciaország	9	12	11,2
Görögország	9	12	10,9
Hollandia	10	12	11,9
Írorszag	9	12	10,8
Németország	10	13	12,4
Olaszország	8	13	n.a.
Portugália	8	12	10,0
Spanyolország	8	12	10,8
Svédország	9	12	12,0
EU-átlag	9	12	11,4
Magyarország I. besorolás	8	10-11-12**	10,8
Magyarország II. besorolás	8-10-11*	12	10,8

* A 25–64 éves népességben a tényleges befejezett átlagos osztályszám = 9,36.

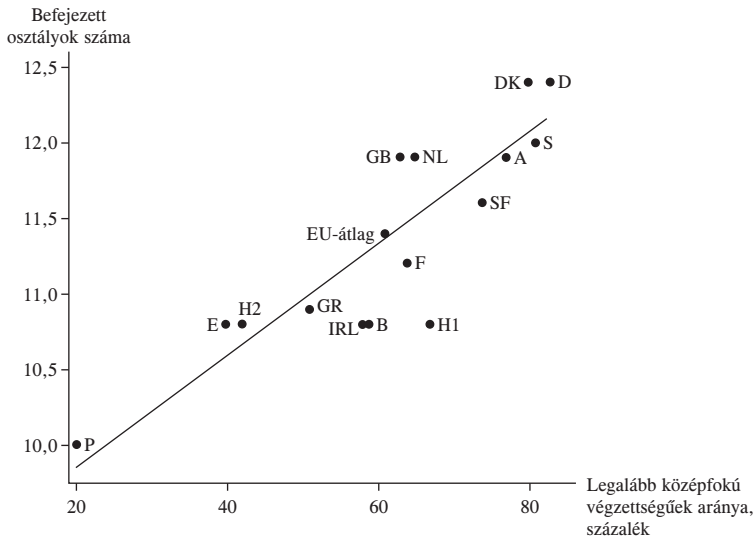
** A 25–64 éves népességben a tényleges befejezett átlagos osztályszám = 11,48.

Forrás: OECD Education at a Glance 2003; Magyarország: számított adatok a 2001. évi népszámlálás adatainak felhasználásával.

⁵ Ez a mérés abból a feltételezésből indul ki, hogy az emberi tőke akkumulációja – a minőségi különbségektől eltekintve – arányos az idővel, vagyis hogy minden egyes iskolaév azonos mértékű emberitőkenövekedést eredményez. Ha azonban a különböző iskolatípusokban elvégzett iskolaévek – a minőségi különbségek miatt – különböző mértékben járulnak hozzá az emberi tőke felhalmozásához, és ezért különböző hozammal járnak, akkor ez a feltételezés nem állja meg a helyét. Ennek a problémának a kiküszöbölésére az egyik megoldás az, ha az iskolázási évek számát felbontjuk a különböző iskolatípusokban eltöltött iskolaévek összegére, és az adott iskolatípus hozamával súlyozzuk. Wossmann [2001] például ezt az eljárást alkalmazza.

3. ábra

A 25–64 éves népességből a legalább felső középfokú végzettségűek aránya és az átlagos befejezett osztályszám, 2001

Ausztria = A, Belgium = B, Dánia = DK, Egyesült Királyság = GB, Finnország = SF, Franciaország = F, Görögország = GR, Írország = IRL, Luxemburg = L, Hollandia = NL, Németország = D, Olaszország = I, Portugália = P, Spanyolország = E, Svédország = S, H1 = Magyarország I. besorolás, H2 = Magyarország II. besorolás.

Forrás: Fuente-Donenech [2001]; Education at a Glance, 2003; Magyarország: Népszámlálás 2001.

kétféle kategorizálás esetén. Ha a szakmunkás végzettségűeket nem soroljuk be a felső középfokú végzettségűek közé (II. besorolás), akkor az alsó és felső középfokú kategóriákba tartozók átlagos befejezett osztályainak száma (9,36 és 12 év) közelebb kerül az EU átlagához (9 és 12 év), mint ha az I. besorolást alkalmaznánk (8 és 11,48 év).

Egy második szempont – a befejezett osztályszám és a középfokú végzettségűek arányának összevetése – is azt támasztja alá, hogy helyesebb kihagyni a szakmunkás végzettségűeket a felső középfokú végzettségűek közül. A 3. ábrán a legalább felső középfokú végzettségűek népességen belüli arányának függvényében rajzoltuk ki az EU-országok népességének átlagosan elvégzett iskolai osztályszámát. A magyar adatokat kihagyva, a pontokra regressziós egyenest illesztettünk. Arra vagyunk kíváncsiak, hogy a kétfajta besorolásnak megfelelő magyar adatok milyen viszonyban állnak az európai trendekkel.

Ha az I. besorolást alkalmazzuk, vagyis ha a szakmunkás-iskolai végzettségűeket a felső középfokú végzettségűek közé soroljuk, akkor Magyarországon csaknem egy teljes osztállyal alacsonyabb a népesség átlagos befejezett osztályainak száma, mint a regresszió által előrejelzett érték. Ha viszont a II. besorolást alkalmazzuk, vagyis ha a szakmunkás-iskolai végzettségűeket nem soroljuk a felső középfokú végzettségűek közé, akkor a népesség átlagos befejezett osztályainak száma a prediktált érték közelében alakul. Az I. besorolás alkalmazásakor az eltérés a becsült aránytól akkora, mintha az átlagos befejezett osztályszám eggyel nagyobb volna. Vagyis a különbség éppen a szakmunkás-iskolai és érettségit adó képzés hosszának különbségével egyezik meg. Az átlagos EU-országban a felső középfokú végzettségűek humán tőkéje egy év iskolázással arányos tőkeállománnyal nagyobb, mint a magyar szakmunkás végzettségűeké. Az iskolá-

zási idő különbsége valószínűleg még alá is becsüli a felhalmozott emberi tőke mennyiségét a kétféle iskolatípus között, mivel a szakmunkás végzettség hozama jóval kisebb, mint az érettségit adó középiskoláé (az előbbié 10–14 százalék, az utóbbié 40 százalék az általános iskolai végzettséghez viszonyítva – *Kézdi* [2004]).

Egy év különbség az iskolázási időben minden józan belátás szerint *igen nagy*. Hogy a nagyságrendeket érzékeljük: 1. 2001. évi adatok alapján az EU-országok 25–64 éves népességének átlagos befejezett iskolai osztályszáma 0,6 évvel haladja meg Magyarországot; 2. Magyarországon az 1990-es évtized hatalmas középiskolai és felsőfokú oktatási expanziója körülbelül egy év (pontosan $10,97 - 9,86 = 1,11$ év)⁶ javulást hozott a 25–64 éves népesség átlagos befejezett iskolai osztályszámát tekintve; 3. végül az érdekesség kedvéért megemlítünk egy különleges esetet az iskolázatási expanziók történetében: Indonézia esetét, ahol az 1970-es évtizedben két hullámban (1973–1974-ben és 1978–1979-ben) igen nagyszámú – 61 ezer – új általános iskolát építettek. Ennek a példa nélkül állóan nagy iskolaépítési boommak az eredményeként két évtizeddel később 0,25–0,4 évvel nőtt meg az indonéz népesség által elvégzett átlagos iskolai osztályok száma (lásd erről *Duflo* [2001] írását).

A befejezett osztályszám és a középiskolai végzettségük arányának összevetése tehát azt erősíti meg, hogy a szakmunkás végzettségűeket nem helyes a felső középiskolai végzettségűek közé sorolni. A nemzetközi összehasonlítások elvégzéséhez a II. csoportosítás a megfelelő.

A dilemma eldöntéséhez érdemes egy *harmadik* szempontot – a *munkaerőpiac értékítéletét* – is számításba venni. Nevezetesen: érdemes azt is megvizsgálni, hogy az azonos vagy külön csoportokba tartozó iskolai végzettségek mennyire bizonyulnak hasonlóknak vagy különbözőnek a munkaerőpiacon – mind a keresleti, mind pedig a kínálati oldalról nézve. Munkaerő-keresleti oldalon azt kell megvizsgáljunk, hogy foglalkoztatási esélyekben mérve, nemzetközi összehasonlításban mit érnek a szóban forgó iskolai végzettségek. Munkakínálati oldalon pedig azt, hogy miként változott meg a különböző középfokú továbbtanulási formák iránti kereslet szerkezete az elmúlt 10–15 évben, miután a kötelező beiskolázási keretszámokat – a pályaorientáció e bürokratikus korlátait – eltörlték.

A *keresleti oldali* megfontolásokat a 4. ábra segítségével mutatjuk be. Az ábra a középiskolánál alacsonyabb végzettségűek relatív foglalkoztatási rátájának⁷ és a legalább felső középfokú végzettségűek népességen belüli arányának kapcsolatát mutatja nemenként.⁸ Azt látjuk: minél iskolázottabb a tipikus állampolgár (minél nagyobb a legalább felső középiskolai végzettségűek népességen belüli aránya), annál rosszabbak az iskolázatlanok foglalkoztatási esélyei. Portugáliában például, ahol a legalacsonyabb a legalább középfokú végzettségűek aránya, az alacsony iskolázottságú népesség foglalkoztatási rátája alig marad el az országos foglalkoztatási rátától, míg Németországban, ahol a legmagasabb a középiskolát végzettek népességen belüli aránya, az aluliskolázottak foglalkoztatási esélyei jóval rosszabbak, mint az átlagé. (Az összefüggés elsősorban a férfiak esetében figyelhető meg, de a nőknél is látható, bár kevésbé egyértelműen.)⁹

⁶ Az 1990. és a 2001. népszámlálás alapján számolva.

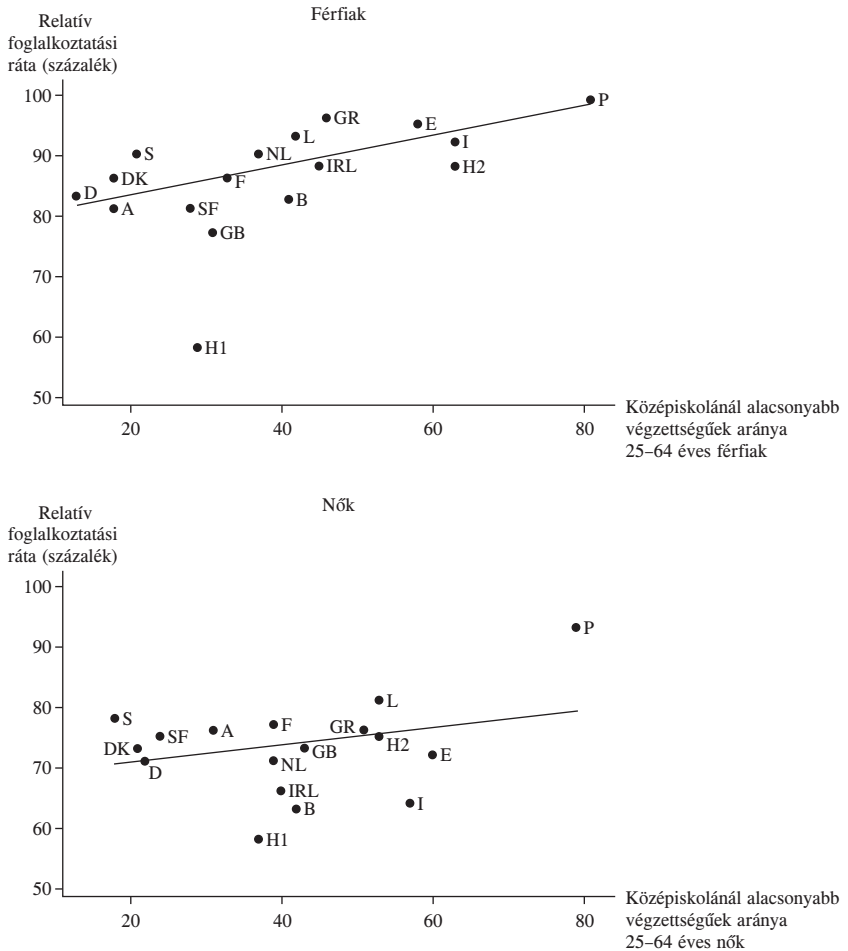
⁷ Relatív foglalkoztatási ráta: a középiskolánál alacsonyabb végzettségűek (aluliskolázottak) foglalkoztatási rátája osztva az országos foglalkoztatási rátával (százalékban).

⁸ Mivel a női foglalkoztatási ráta – részben kulturális, részben a gyermekneveléshez kapcsolódó okok következtében – számos országban jelentősen különbözik a férfiakétól (a legmagasabb iskolázottsági csoportot kivéve), az összehasonlítást érdemes nemenként külön elvégezni.

⁹ Messzire vezető okai lehetnek annak az itt megfigyelt jelenségnek, hogy a gazdaságilag fejlettebb (átlagosan iskolázottabb) országokban rosszabb az alacsony iskolázottságú foglalkoztathatósága az átlagos dolgozó foglalkoztatottságához képest. E jelenség okainak feltárása az itteninél minden bizonnyal mélyebb

4. ábra

Az aluliskolázottak relatív foglalkoztatási rátája és a 25–64 éves népességből a legalább felső középfokú végzettségűek aránya nemenként, 2001

Ausztria = A, Belgium = B, Dánia = DK, Egyesült Királyság = GB, Finnország = SF, Franciaország = F, Görögország = GR, Írország = IRL, Luxemburg = L, Hollandia = NL, Németország = D, Olaszország = I, Portugália = P, Spanyolország = E, Svédország = S, H1 = Magyarország I. besorolás, H2 = Magyarország II. besorolás.

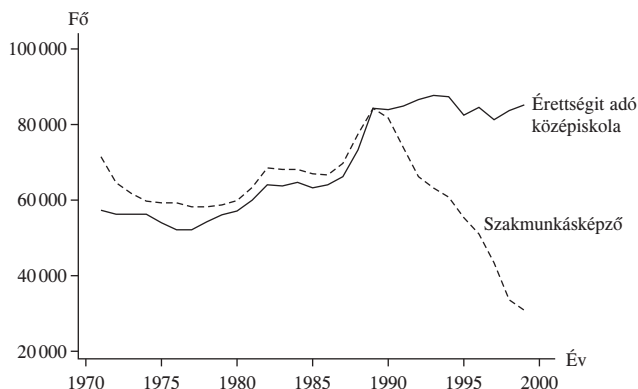
Forrás: OECD Employment Outlook 2003.; OECD Education at a Glance 2003. Magyarország: Népszámlálás 2001.

Magyarországon mindkét besorolás alkalmazása esetén alacsonyabb a középfoknál alacsonyabb végzettségűek relatív foglalkoztatási rátája, mint a becslés értéke. Az I. besorolás alkalmazása esetén a relatív foglalkoztatási ráta ismét nagyon távol van a becslés értéktől, míg a II. besorolás esetén az alacsony iskolázottságúak relatív foglalkoztatási

vizsgálódásokat igényel. Mi arra gyanakszunk, hogy a tudásigényes technológiai változás (és a tőke-képzett munka komplementaritás) az, ami egyre jobban alázza az alacsony iskolázottságú munkaerő foglalkoztatási esélyeit. A szóban forgó technológiai változás pedig a leginkább a fejlettebb (átlagosan iskolázottabb) országokban haladt előre.

5. ábra

Szaktanulmányozók, illetve érettségit adó középiskolába elsőévesként beiskolázottak száma 1970 és 1999 között

rátája a becsült érték közelében helyezkedik el, bár annál valamivel alacsonyabb. A relatív foglalkoztatási ráták vizsgálata is azt jelzi, hogy a szaktanulmányozót végzetten felső középfokú végzettségűek közé sorolása jelentősen torzítaná a nemzetközi összehasonlítást.

A II. besorolás alkalmazása mellett szólnak azok a változások is, melyek a *kínálati oldalon* mentek végbe a rendszerváltozást követően. A munkakínálat szerkezetének változását a különböző középfokú képzési programok iránti kereslet változásaként követhetjük. Ha nincsenek jelentős korlátozások a képzési programok közötti választásban, akkor az általános iskola befejezése után a fiatalok olyan programokba jelentkeznek, amelyeknek egyéni hozamai – akár foglalkoztatásban, akár keresetekben mérve – kedvezőek a számukra.¹⁰ A rendszerváltozást követően az érettségit adó középiskolákba való jelentkezések aránya jelentősen megnőtt, a szaktanulmányozó intézményekbe és szakiskolákba való jelentkezések száma (első helyen) pedig radikálisan lecsökkent (5. ábra). A jelentkezések szerkezetének átalakulása szorosan követte a kereseti hozamok¹¹ és a foglalkoztatási előnyök változásának trendjeit.

A befejezett osztályszám és a munkaerőpiac ítéletének vizsgálata alapján tehát megalapozottnak tűnik, hogy a nemzetközi összehasonlításokhoz a II. besorolást alkalmazzuk. A szaktanulmányozó, illetve szakiskolai végzettségűeket ezért nem soroljuk a felső középfokú végzettségűek közé.¹²

¹⁰ A munkaerő-piaci várakozások szerepéről a középiskola típusának megválasztásában lásd *Hermann* [2004].

¹¹ 1989 és 2002 között a szaktanulmányozó általános iskolai végzettséghez mért kereseti hozama 10–14 százalék között stagnált, az érettségie viszont 30-ról 40 százalékra nőtt (lásd *Kézdí* [2004]).

¹² A korábbi szaktanulmányozó iskolák (jelenlegi nevükön szakiskolák) képzési programjai időközben átalakultak, a képzési idő meghosszabodott. Ennek hatásáról jelenleg még nem tudunk következtetéseket levonni. Ebben az elemzésben a 2001-ben 25–64 évesek iskolázottságát, foglalkoztatását vizsgáljuk, akik végzettségüket az átalakulás előtt szerezték.

Magyarország mennyiségi lemaradása az iskolázottság területén

Ennek a klasszifikációnak az alkalmazása esetén viszont a magyar népesség iskolázottság szerinti megoszlása (2. táblázat) azt mutatja, hogy Magyarország az iskolázottság, illetve a felhalmozott emberitőke-állomány tekintetében elmarad az EU átlagától. A 25–64 éves férfiak körében a felső középfokú végzettségűek aránya 17 százalékponttal, a felsőfokú végzettségűek aránya 8 százalékponttal marad el az EU átlagától. A nők esetében az elmaradás 8, illetve 7 százalékpont.¹³

2. táblázat

A 25–64 éves népesség legmagasabb iskolázottsági szint szerinti megoszlása nemenként, 2001

Iskolai végzettség	Férfiak		Nők	
	EU-átlag	Magyarország	EU-átlag	Magyarország
Felső középiskolainál alacsonyabb*	38	63	41	58
Felső középiskolai végzettségű	39	22	36	27
Felsőfokú végzettségű	23	15	22	15
Együtt	100	100	100	100

* A magyarországi szakmunkásképző/szakiskolai végzettséget ebbe a kategóriába soroltuk.

Forrás: OECD Education at a Glance 2003.; Magyarország: számított adatok a 2001. évi népszámlálás adatainak felhasználásával

Magyarország és az EU-országok között a legalább felső középfokú végzettségűek arányában mutatkozó különbséget érdemes korcsoportonként is megvizsgálni. Az összehasonlításból kiténik, hogy a fiatalabb korcsoportok felé haladva növekszik a lemaradásunk: az 45–54 évesek körében az elmaradás 13 százalékpont, a 25–34 évesek körében viszont már 27 százalékpont. A legnagyobb lemaradás azoknak a körében figyelhető meg, akik az 1980-as években voltak középiskolás korúak.

3. táblázat

A legalább felső középfokú* végzettségűek aránya (százalék) a 25–64 éves népességben, korcsoportonként, 2001

Korcsoport	EU	Magyarország	$\Delta = \text{EU} - \text{Magyarország}$
25–34	72	45	27
35–44	62	43	19
45–54	56	43	13
55–64	45	34	11

*A szakmunkásképző /szakiskolai végzettséget Magyarországon *nem* soroljuk ebbe a kategóriába.

Forrás: OECD Education at a Glance 2003.; Magyarország: számított adatok a 2001. évi népszámlálás adatainak felhasználásával.

A fiatalabb korcsoportok viszonylagosan nagyobb lemaradása – megítélésünk szerint – alapvetően a nyolcvanas évek erősen eltorzult középfokú iskolaszervezetére: a szakmun-

¹³ A nők kisebb elmaradásának az a magyarázata, hogy ők nagyobb arányban tanultak érettségit adó középiskolában, míg a férfiak nagyobb arányban tanulnak szakmunkásképző intézetekben.

kásképzés erőltetésére vezethető vissza.¹⁴ Az 1980-as években, amikor nagy létszámú kohorszok lettek középiskolás korúak, a középfokú oktatás kiterjesztése olyan módon folytatódott Magyarországon, hogy az általános iskolát befejezők továbbra is nagy hányadát iskolázták be a szakmunkásképzőkbe, míg ugyanebben az időszakban az európai országokban a középfokú képzésben a hosszabb képzési idejű iskolákba járók aránya növekedett.

A mennyiségi lemaradás egyik fontos oka: az iskoláztatási expanzió megállt a szegény néprétegeknél

A beiskolázási keretszámok eltörlésével a középfokú továbbtanulási formák megválasztása a rendszerváltás után gyakorlatilag szabaddá vált, és ennek következtében az érettségit adó középiskolába való jelentkezések aránya jelentősen megnőtt. A kereseti hozamok és a relatív foglalkoztatási esélyek rendszerváltás utáni trendjei (*Kertesi–Köllő* [2001], *Kézdi* [2002], [2004]) alapján szinte biztosak lehetünk abban, hogy a korábbinál képzetesebb fiatal kohorszok megjelenése komoly mértékben hozzájárult ahhoz, hogy ország elmozduljon arról a gazdasági és foglalkoztatási holtpontról, ahová a rendszerváltás után került. De vajon milyen mértékben változtatott ez a legalul levők helyzetén? *Mire volt elég* az érettségit adó középiskolai képzés expanziója? Ennek a kérdésnek a megválaszolásához meglehetősen bonyolult módon előállítható információk szükségesek. Egyrészt pontosan ismernünk kell a fiatal kohorszok *lezárult* iskolai pályafutását, vagyis az iskolai végzettséget nem a továbbtanulási bemeneteleknél, hanem a kimeneteleknél, vagy pedig állományi adatok alapján egy némileg későbbi életkorban kell megmérni. Másrészt pedig a továbbtanulás, illetve aluliskolázottság folyamatait nem egy-egy év adatai alapján, hanem történelmi perspektívában – 20-30 éves távlatban – kell szemügyre vennünk. Ha csak egy rövid időszakot figyelünk meg, a hosszú távú trendek látókörünkön kívül maradnak.

Az alacsony iskolázottsági szinten megrekedt fiatal kohorszok nagyságának bemérése kulcsfontossága abból a szempontból is, ha hosszabb távra szeretnénk előre jelezni az ország jövőbeli foglalkoztatási helyzetét. A méréshez a triviálisan rendelkezésre álló adatok – a középfokú beiskolázási arányok – nem felelnek meg. Mivel nem veszik figyelembe a lemorzsolódást, nem mondanak semmit arról, hogy hol végződik egy-egy korosztály tényleges iskolai pályafutása. Állományi adatok segítségével viszont rekonstruálható, hogy egy-egy korosztályból valójában mekkora hányad lépett be a munkaerőpiacra alacsony iskolázottsággal. A 2001. évi népszámlálás korévspecifikus iskolai végzettségi adatai alapján rekonstruálhatjuk az elmúlt három évtized iskoláztatási történetének e helyütt bennünket érdeklő folyamatait [6.a) és 6.b) ábra].

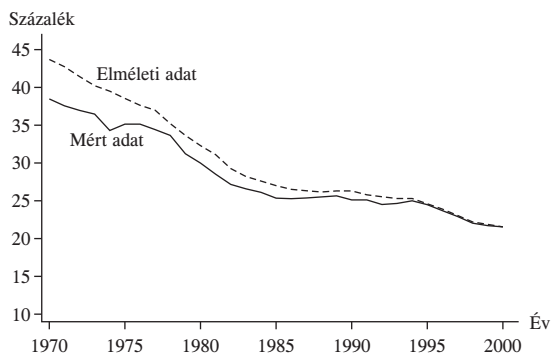
A 6.a) ábra évenkénti adatait a 2001. évi népszámlálás teljes körű koréves adataiból becsültük meg,¹⁵ vagyis koréves keresztszeti adatokból következtetünk történelmi időben lezajlott folyamatokra. Abból az elgondolásból indultunk ki, hogy nagyjából 20

¹⁴ Lásd erről *Fazekas–Köllő* [1990] könyvének II. 3. fejezetét, amelyben a szerzők kimutatják, hogy a késő kádárizmus rendszerében az iparitanuló-képzés beiskolázási keretszámainak meghatározásában milyen szélsőséges módon érvényesültek a helyi nagyüzemek (hiányszakmák feltöltésével kapcsolatos) lobbierdekei, továbbá hogy ez az oktatásra fordított erőforrások milyen mértékű pazarlásához vezetett. Az erőltetett módon a hiányszakmák felé terelt fiatalok ugyanis igen nagy arányban váltak pályaelhagyóvá. Intő példa lehet ez azoknak, aki ma is beiskolázási keretszámok révén szeretnék a fiatalok pályaorientációját keretek közé szorítani.

¹⁵ A számításokhoz szükséges korévsoros adatfájl megrendelésünk alapján a KSH népszámlálási főosztálya állította elő. E helyütt szeretnénk köszönetet mondani a főosztálynak (személyesen pedig: *Pachmann Zsuzsának* és *Váczi Barnabásnak*) a szóban forgó adatfájl előállításáért.

6.a) ábra

A legfeljebb szakiskolai végzettségűek százalékos aránya az adott évben a mindenkori 20 éves évjáraton belül (a 2001. évi népszámlálás koréves adatai alapján becslülve), 1970 és 2000 között

6.b) ábra

A mindenkori 20 éves évjárat létszáma 1970 és 2000 között (fő)

éves életkorra eldől az, ha valakinek *nem sikerül* valamilyen középfokú végzettségre szert tennie. Vagyis: ha az *alacsony* – nyolc osztálynál vagy kétéves szakiskolánál nem magasabb – *befejezett* iskolai végzettségű népességet akarjuk bemérni, nem sokat tévedünk akkor, ha a mérést 20 éves életkorban vagy valamikor az után végezzük el.¹⁶ A 2001-ben megfigyelt minden korosztály így egy-egy múltbeli 20 éves kohorsztot képvisel: a 21 évesek a 2000-ben, a 31 évesek az 1990-ben, a 36 évesek pedig az 1985-ben 20 éveseket például. Az ábra így – bizonyos torzításokkal – a (rég típusú) szakiskolánál nem magasabb végzettséggel munkaerőpiacra lépő 20 éves fiatalok számított arányait mutatja az 1970 és 2000 közötti időszak minden évére. A torzítások jól definiálható iránya miatt, a mért adatsor a munkaerőpiacra alacsony iskolázottsággal frissen beáramló népesség mindenkor arányáról *elméletileg* rendelkezésre álló idősor *alsó becslésének* tekinthető. E torzítás mértéke a 2000. évhez közeledve egyre kisebb, a 2000. évtől távolodva (1970 felé haladva) pedig egyre nagyobb.¹⁷ Az ábránkon a 2001. évi népszámlálás alapján mért

¹⁶ Az 1996. évi mikrocenzen adatain ellenőriztük ezt: a korrekció esélye esti vagy levelező képzés révén, ezen az iskolázottsági szinten, 20 éves életkor felett igen csekély.

¹⁷ A torzítás a halálozásokból adódik. Jól ismert demográfiai összefüggések alapján képet alkothatunk a torzítások irányáról. Az alacsony iskolai végzettségűek halálozási rátája magasabb, mint az iskolázottabbaké

adatokat folytonos vonallal, a – hipotetikus – elméleti idősort pedig szaggatott vonallal jelöltük. A cenzusból becsült éves adatok alá odaillesztettünk egy másik ábrát is, amely a szóban forgó 30 éves periódus demográfiai trendjeit, a mindenkori 20 éves kohorsz létszámának alakulását jellemző demográfiai hullámokat mutatja.

A 6. ábra grafikonja az elmúlt harminc év magyar iskolatörténetének egy mindeddig ismeretlen fejezetéről ad hírt. A nyolcvanas évek közepén megtört – és a kilencvenes évek második felében sem állt helyre – az a hetvenes évek eleje óta, 15 éven át töretlenül érvényesülő trend, amely évről évre folyamatosan magas ütemben (legalább¹⁸ évi 0,8 százalékkal) csökkentette az egy születési évjáratból a nagyon alacsony iskolázottsági szinten megrekedt, frissen munkaerőpiacra lépő népesség arányát. A csökkenés nem írható a demográfiai trend számlájára: az iskolázatlanok aránya ugyanúgy csökkent a hetvenes évek első felében, mint az azt követő tíz évben, jóllehet az első periódust az illető korosztály létszámának folyamatos növekedése, a második pedig a korosztály létszámának folyamatos csökkenése jellemezte. Az 1985 és 1995 közötti tíz évben megállt az idő: tíz év leforgása alatt évről évre változatlan arányban (23 százalékos szinten) reprodukálódott minden egyes kohorszban az iskolázatlanok aránya. Noha ez a tartós stagnálás egyre növekvő létszámú korosztályok mellett következett be, figyelemre méltó tény, hogy ezt még a rendszerváltás után szinte azonnal beinduló középfokú oktatási expanzió sem tudta áttörni. Igazi áttörésre még a kilencvenes évek második felében, a középfokú expanzió tetőfokán sem került sor, jóllehet a szóban forgó 20 éves kohorsz létszáma ezekben az években kezdett meredeken csökkenni. A nagyon alacsony iskolázottságúak aránya e hat év alatt (1994 és 2000 között) csak igen lanyhán – évi mintegy fél százalékos ütemben – fogyatkozott.¹⁹ Ha az aluliskolázottság felszámolása a jövőben is ilyen ütemben folytatódna, akkor 20 évre lenne szükség ahhoz, hogy azt egy – egyébként nem is túlságosan alacsony – 10 százalékos szintre szorítsuk le.

Az elmúlt 30 év trendjeit értékelve, összességében tehát megállapíthatjuk: a körülbelül 35 százalékos aluliskolázottsági arányból 30 év leforgása alatt 15 százalékot sikerült Magyarországnak lefaragnia. Ennek a fejlődésnek azonban a 80 százaléka (12 százalékos csökkenés) esik az időszak első 15 évére. Az 1985 utáni időszakot a legteljesebb pangás jellemzi. E 15 év alatt mindössze 3 százalékkal csökkent az alacsony iskolázottsági arány. A magyar iskolarendszer – úgy tűnik – mind a mai napig változatlan és igen magas (20 százalékos körüli) arányban folyamatosan újratermeli a tartós munkanélküliség utánpótlási bázisát: a nagyon alacsony iskolázottságú népességet.

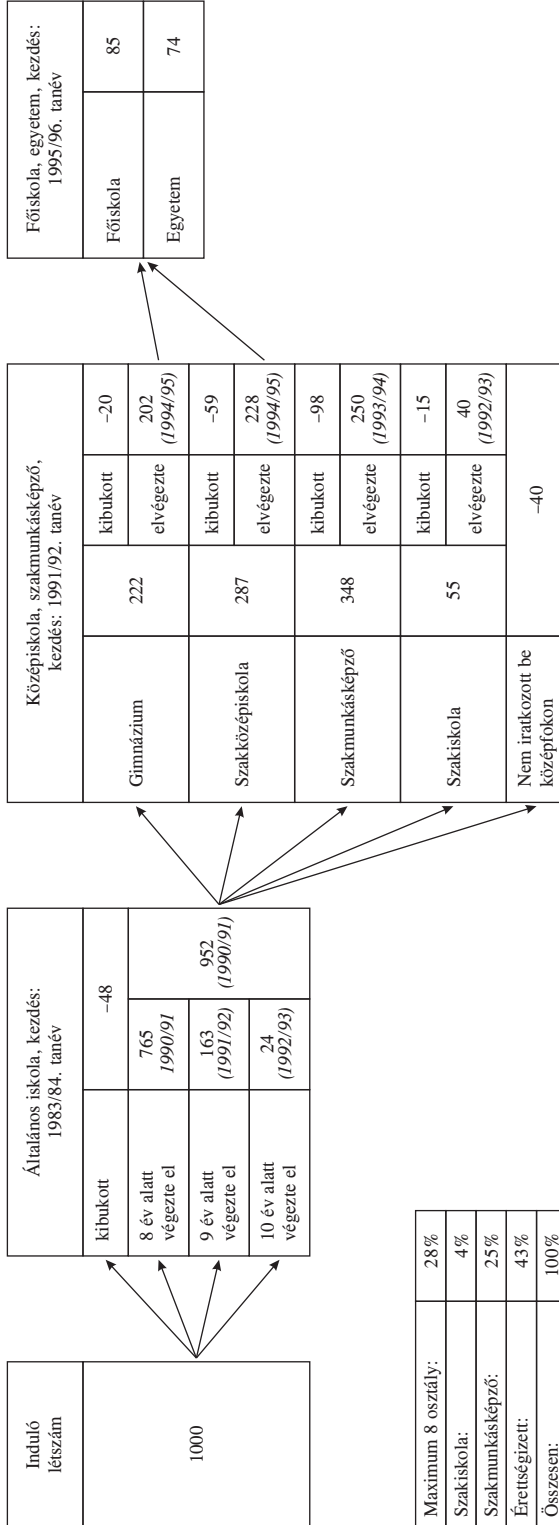
Mivel az iskolastatisztikák szerint az általános iskola befejezését követően a fiataloknak több mint 95 százaléka továbbtanul valahol (a szakmunkás-iskolai továbbtanulást is beleértve) – és ez így van a nyolcvanas évek óta –, ez az arány irreálisan magasnak tűnik. Érdemes ezért egy adott kohorsz példáján közelebbről is megvizsgálni, hol keletkeznek ezek a „veszteségek” az iskolarendszerben. Példának az 1976/77-ben született kohorsz választottuk. Ennek az évjáratnak az iskolai pályafutását követjük nyomon az általános iskola első osztályától – melyet az 1983/84. tanévben kezdett el – egészen addig, amíg a

(lásd például Orosz [1993] 238. o.). Így bizonyos, hogy az alacsony iskolázottságúak évenkénti arányára vonatkozó méréseink az elméleti idősor *első becslésének* tekinthetők. Mivel azonban az idősebbek halálzási esélyei rendre magasabbak, mint a fiatalabbaké, ezért az iskolai végzettségéből adódó torzítás annál nagyobb, minél idősebb 2001-ben az az évjárat, amelynek az adataiból visszakövetkeztetünk egy múltbeli 20 éves kohorsz iskolai végzettség szerinti összetételére. A mért adatok tehát rendre alacsonyabbak az elméleti adatoknál, és az olló annál tágabb, minél távolabbi múlt adatait becsüljük a 2001-ben élő népesség adataiból.

¹⁸ A halálzási torzítások miatt a csökkenés valódi üteme ennél biztosan magasabb volt.

¹⁹ 23 százalékról 20 százalékra.

7. ábra
Az 1983/84. tanévben iskolába lépő korosztály továbbhaladása a nappali tagozatos iskolai rendszeren

kohorsz sikeresebb tagjai az 1995/96. tanévben beiratkozhattak valamilyen felsőfokú oktatási intézménybe.²⁰ A 7. ábra a nappali tagozatos iskolarendszer különböző pontjain az iskolarendszerből kilépők és továbbhaladók arányát mutatja. A kohorsz induló 1000 fős létszámából 48-an nem fejezték be tanulmányaikat. Abból a 952 tanulóból, aki sikeresen befejezte az általános iskolát, 40 nem tanult tovább középfokon. A továbbtanulók közül a gimnáziumban továbbtanulók 10 százaléka (222-ből 20 fő), a szakközépiskolában továbbtanulók 26 százaléka (228-ből 59 fő), a szakmunkásképzőben továbbtanulók majdnem 40 százaléka (250-ből 98 fő), és a szakiskolában tanulóknak is csaknem 40 százaléka félbehagyta nappali tagozatos tanulmányait. A lemorzsolódások, az iskolarendszerből való kilépés következtében az adott kohorsz 28 százaléka nem rendelkezik nyolc osztálynál magasabb iskolai végzettséggel, 4 százalékanak szakiskolai, 25 százalékanak szakmunkásképzős végzettsége van; és csak 43 százalék ért el legalább érettségit adó végzettséget.

A nappali tagozatos oktatásból lemorzsolódott tanulók egy része esti, levelező vagy felnőttoktatás keretében szerez magának nyolc osztálynál vagy szakiskolánál magasabb végzettséget. Az 1996. évi mikrocenzus egyéni adatain megbecsülve, ez az 1976/77-ben született kohorsz 4,2 százalékát érinti. Egy további 4-5 százalékos korrekció abból adódik, hogy a szakmunkásképzőbe beiskolázottak egy része olyan diák, aki érettségit adó középiskolából bukott ki. Ha ezeket a korrekciókat (4,2 százalék + 4-5 százalék \approx 9 százalék) számításba vesszük, akkor a 7. ábrán a szakiskolánál nem magasabb végzettségűek arányára adott előrejelzésből (28 százalék + 4 százalék = 32 százalék) szinte hárszálpontosan megkapjuk azt az adatot, amelyet ugyanerre az évjáratra a 2001. évi népszámlálás adatai alapján a 6. ábrán számoltunk ki (23 százalék).²¹

Messzire vezet az a kérdés, hogy a középfokú expanzió miért nem volt képes áttörni azt határvonalat, amelyet a társadalom *alsó húsz százalékának makacs alulképzettsége* jelent. Miért tört meg az a hetvenes évek eleje óta 15 évig töretlenül érvényesülő trend, amely évről évre folyamatosan csökkentette az egy születési évjáratból a nagyon alacsony (8 osztálynál, illetve szakiskolánál nem magasabb) iskolázottsági szinten megrekedt népesség arányát? Megítélésünk szerint ennek az az oka, hogy a középfokú expanzió beleütközött azokba a társadalmi rétegekbe, amelyeknek családon belüli tudásakkumulációja – a jelenlegi magyar közoktatási rendszer keretei között – már nem elegendő a középiskola sikeres elvégzéséhez. Ezt az évről évre újratermelődő 20 százaléknyi iskolázatlan tömeget a középfokú oktatás már csak úgy lenne képes felszívni, ha az alapfokú oktatás *minőségileg* radikálisan megújulna, és képes lenne hozzájuk kreatív módon eljuttatni a modern társadalomban való eligazodáshoz feltétlenül szükséges tudás minimumát.²²

²⁰ A számítás részletes menetét a *Függelék* ismerteti. A példánkban szereplő kohorsz az 1991/92. és az 1993/94. tanév között kezdte meg középfokú tanulmányait, amelyet az 1992/93. és 1994/95. tanév között fejezett be.

²¹ Ugyanis: 32 százalék – korrekciók (9 százalék) = 23 százalék.

²² A esélyek erre nem nagyon jók. Mint *Kertesi-Kézdi* [2005] kimutatja, a szabad iskolaválasztás következtében mindinkább hiperszegregálttá váló magyar általános iskolai rendszer ennek a megújulásnak nemigen kedvez. A minőségi pedagógiai szolgáltatások ebben a közegben a szegény néprétegek gyermekei számára gyakorlatilag hozzáférhetetlenek.

Magyarország foglalkoztatási lemaradásának tényezőkre bontása

Annak megítélésére, hogy mekkora szerepet játszik iskolázottságbeli lemaradásunk az ország foglalkoztatási lemaradásában, összetevőire bontottuk az EU átlaga és Magyarország között megfigyelhető foglalkoztatásbeli különbséget.²³ A mérést a A 25–64 éves férfiakra nézve végeztük el. Az eredményeket a 4. táblázatban foglaltuk össze.²⁴

4. táblázat

Az európai átlagos (EU) és a magyar foglalkoztatási ráta közötti különbség összetevőire bontása (Oaxaca–Blinder-féle dekompozíció)*

Komponensek		Magyar foglalkoztatási rátákkal és EU iskolázottsági arányokkal		EU foglalkoztatási rátákkal és magyar iskolázottsági arányokkal	
		súlyozva			
		abszolút különbség (százalék)	különbség százalék-pontban	abszolút különbség (százalék)	különbség százalék-pontban
Összetételhatás		5,22	36,8	3,59	24,7
Paraméterhatás	alacsony iskolázottság**	5,32	37,5	8,82	60,6
	magas iskolázottság***	3,65	25,7	2,14	14,7
Együtt		14,19	100,0	14,55	100,0

* A számítás részleteit lásd a *Függelék 2.* részében!

** Felső középfok alatti (Magyarországon a szakmunkásképző/szakiskolai végzettség ebbe a kategóriába tartozik.)

*** Felső középfok és felsőfok.

Az Európai Unió és Magyarország foglalkoztatási rátája közti 14 százalékos különbségből nem több, mint 2,1–3,6 százalék származik abból, hogy a képzett munkaerőt kevésbé tudja felszívni a gazdaság, mint az Európai Unióban. A különbség zöme, 10,5–11,0 százalék abból adódik, hogy a középiskolánál alacsonyabb végzettségűek foglalkoztatásával bajok vannak. 3,5–5,2 százalék a közvetlenül mérhető mennyiségi lemaradásból következik, abból, hogy relatíve sokan vannak a képzetlenek; 5,3–8,0 százalék pedig abból, hogy kevésbé foglalkoztatják őket, mint az Európai Unióban. A dekompozícióból tehát az tűnik ki, hogy a magyar foglalkoztatási ráta egyrészt azért alacsony, mert a munkaképes korú népesség túlságosan nagy része alacsony iskolázottságú, és ezért – akárcsak az Európai Unió országaiban – nehezen foglalkoztatható. Az eredmények azt is mutatják viszont, hogy az alacsony iskolázottságú munkaerő foglalkoztatási esélyei Magyarországon lényegesen rosszabbak, mint az Európai Unió országaiban.

A jelenség okai rendkívül összetettek. Az okok között elvileg az is felmerülhet, hogy az alacsony iskolázottságú magyar munkaerő tudása, készségszintje nem üti meg azt a mércét, amelyet egy modern gazdaság megkövetel. A kérdés eldöntése nem egyszerű. Azt a lehetőséget kizárhatjuk, amely szerint az alacsony iskolázottságú munkaerő minősége jobban elmaradna az országos átlagtól Magyarországon, mint az Európai Unió or-

²³ A II. besorolást alkalmazva.

²⁴ A tényezőkre bontást a szokásos Oaxaca–Blinder-féle dekompozíció segítségével végeztük, a számítás módját a *Függelék 2.* része közli.

szágaiban. A készségek, képességek közvetlen mérésének elfogadott eszközei a nemzetközileg összehasonlítható olvasási-szövegértési tesztek.²⁵ Ezt az eredményváltozót használva, Köllő [2004] kimutatta, hogy az alacsony iskolázottságúak országos átlaghoz viszonyított relatív teljesítménye Magyarországon nem rosszabb, mint az Európai Unió országaiban, ha az eredményekben korrigáljuk a hazai szakmunkásképzőt végzettek helytelen besorolásából adódó torzításokat. Köllő számításai ugyanakkor arra is felhívják a figyelmet, hogy Magyarország esetében valamennyi iskolázottsági kategóriában a teszt-eredményekre egy erős negatív fix országhatás is kimutatható. Ez nagyjából azt jelenti, hogy a magyar oktatási rendszer nemcsak az oktatási rendszer alsó szintjén, hanem az oktatási hierarchia *bármely pontján rosszabbul működik*, mint a nemzetközi standard: a megfigyelt országok átlagánál kevésbé képes elsajátítani a jobb teljesítményekhez szükséges készségeket. Így – noha igaz az, hogy Magyarországon az alacsony iskolázottságúak az országos átlaghoz képest tudásban nem rosszabbak, mint az Európai Unióban élő alacsony iskolázottságúak az ottani átlaghoz képest – mégis elképzelhető, hogy a magyarországi *abszolút szintek alacsony volta* miatt az aluliskolázottak tudása nem éri el azt a küszöbértéket, amit egy modern gazdaság ma a foglalkoztatható munkaerőtől megkövetel. Ezt a lehetőséget nem lehet kizárni, de a rendelkezésre álló adatok alapján bizonyítani sem.

Az alacsony iskolázottságúak rosszabb foglalkoztatási esélyeinek okai között viszont minden bizonnyal fontos szerepet játszanak a tudásigényes technológiák adaptációját megvalósító magyarországi állásteremtés sajátosságai. Az a körülmény, hogy a kilencvenes évek közepe óta újonnan keletkező állások jelentős része új technológiákat alkalmazó, tőkeintenzív, közepes és nagyvállalatokban jött létre, melyek – a tőke- és a tudásigényes munka komplementaritása miatt – csak igen kis mértékben támasztanak keresletet alacsony iskolázottságú munkaerő iránt. Ezt támasztják alá azok a számítások is, amelyek többszörös munkakeresleti függvények alapján becsülték meg a tőke és a különböző képzettségű-életkorú munkaerő közti kereszt-árrugalmasságok értékeit (Kertesi–Köllő [2002]). E tapasztalatok szerint a képzetlen munka mint termelési tényező – ha a relatív ára emelkedik – Magyarországon különösen könnyen váltható ki tárgyi eszközökkel.

Egy másik (hasonlóan fontos) tényező a közlekedési probléma krónikus megoldatlansága a magyarországi falvak egy jelentős részében. Ezekben a falvakban nagy számban élnek alacsony iskolázottságú emberek. A hazai munkanélküliség nem jelentéktelen része származik abból, hogy a közlekedési szempontból rossz helyen lakó, alacsony iskolázottságú emberek ajánlati bérei nem nyújtanak elegendő fedezetet ahhoz, hogy abból – akár csak 20–25 kilométer – távolságú napi ingázás költségeit fedezni tudják (Köllő [1997], Kertesi [2000]).²⁶

A fenti rövid megjegyzések természetesen nem pótolják a probléma módszeres kutatását. Nem ennek a tanulmánynak a feladata, hogy ezt megtegye. Az azonban bizonyosnak látszik, hogy az alapvető probléma az aluliskolázottak foglalkoztatásával van. Az iskolázottság szerinti összetétel egybevetése azt is megmutatta, hogy nemcsak a minőségi, hanem a mennyiségi fejlesztés is indokolt. Az oktatás elmúlt évtizedben végbement expanziója komoly javulást hozott. A fiatalabb korcsoportok már jóval nagyobb hányada

²⁵ A *nemzetközi felnőtt írásbeliség vizsgálat* (IALS – International Adult Literacy Survey) mintegy 20 országra (köztük Magyarországra) kiterjedő eredményei lehetővé tesznek ilyen összehasonlításokat.

²⁶ Az alacsony iskolázottságúak foglalkoztathatóságát nemcsak a kisebb, elégtelen felhalmozott tudás, hanem az emberi tőke egy másik eleme, az egészségi állapot is korlátozhatja. Ez a kérdés is további kutatást igényelne, de valószínűsíthető, hogy az iskolázatlanok egészségi állapota rosszabb, mint a magasabb iskolázottságúaké.

iratkozott be érettségit adó középiskolába, és a szakmunkásképzős (jelenlegi nevén szakiskolai) képzés is meghosszabbodott.²⁷

Az 5. táblázat a nappali tagozatos oktatásban való részvételi arányokat mutatja korévenként, 1991-ben és 2001-ben, Magyarországon és az Európai Unióban. Az adatok bámulatos mértékű felzárkózásról tanúskodnak. A 16–19 évesek részvételi arányában a kilencvenes évek elején meglevő 11, 22, 37, 26 százalékos, óriási lemaradást az oktatási expanzió révén, egy évtized leforgása alatt sikerült csaknem teljesen ledolgozni.²⁸

5. táblázat

A nappali tagozatos oktatásban való részvételi arány a 15–20 évesek körében, korévenként, 1991, 2001 (százalék)

Kor	1991			2001		
	EU	Magyarország	$\Delta = \text{Magyarország} - \text{EU}$	EU	Magyarország	$\Delta = \text{Magyarország} - \text{EU}$
15	92	85	-7	96	91	-5
16	84	73	-11	91	92	+1
17	71	49	-22	85	85	0
18	54	17	-37	75	73	-2
19	43	14	-26	57	56	-1
20	32	11	-21	56	44	-12

Forrás: 1991: Education at a Glance 1993 OECD; Magyarország 1991: KSH 2001: Education at a Glance 2003. OECD.

Van-e ma „túlképzés” Magyarországon?

A végbement oktatási expanziót számos bíráló érte. Még szakmai körökben is gyakran megfogalmazódik az a kritika, hogy Magyarországon fölösleges túlképzés folyik, elsősorban a felsőoktatás területén, de középfokon is. E vélemények szerint inkább a szakmunkásképzést kellene fejleszteni. Jelen sorok írói nem értenek egyet ezzel az állásponttal. A munkaerőpiacon megfigyelhető változások nem támasztják alá azt a vélekedést, hogy a kilencvenes évek oktatási expanziója értelmetlen túlképzéshez vezetett volna.

A túlképzés a munkahelyi követelmények és az iskolai végzettség viszonyát leíró kategória. Túlképzettnek az tekinthető, aki az adott munkakör betöltéséhez „szükséges” végzettségnél magasabb végzettséggel rendelkezik, vagy a „szükségesnél” több iskolai osztályt végzett.²⁹ Azt, hogy milyen iskolai végzettség vagy hány osztály minősül „szükségesnek” egy-egy munkakör betöltéséhez, azt nem az elemző közgazdász és nem is az (oktatás)tervező mondja meg, hanem a piac. Mindenekelőtt tehát e végzettségek piaci értékesülési trendjeit kell megvizsgálnunk. A rendszerváltás óta eltelt 15 év munkaerőpiaci tapasztalata – számos egymás kölcsönösen alátámasztó bizonyíték (*Kertesi-Köllő*

²⁷ Az 1996. évi törvénymódosítás nyomán 1998-tól már csak négyéves képzési programokra vettek fel a szakmunkásképzős (szakiskolai) osztályokba. Az első, négyéves képzési idejű szakiskolai osztályok a 2001/2002. tanévben fejezték be a középiskolát.

²⁸ A 15 évesek körében mutatkozó 5 százalékpontos különbség viszont ismét felhívja a figyelmet arra a problémára, hogy a jelenlegi magyar iskolarendszer nem képes megbirkózni azzal a feladattal, hogy a társadalom szegény rétegeinek gyermekeit is integrálja a középfokú oktatás kereteibe.

²⁹ A túlképzés/alulképzés értelmezésének és mérésének irodalmáról lásd *Galasi* [2004b].

[2001], Kézdi [2002], [2004]) – arról tanúskodik, hogy az iskolázott fiatal munkaerő kínálatának jelentős növekedése a kereslet minden valószínűség szerint még jelentősebb növekedése mellett ment végbe: az újonnan piacra lépő diplomások és érettségizettek nagy száma ellenére sem csökken az érettségi, illetve az egyetemi diploma piaci értéke a fiatal korcsoportokban. Vagyis nincs másról szó, mint hogy a gazdaság átalakulását (a munkaerő-kereslet szerkezetváltozását) a kínálat szerkezete követte. Galasi [2004a], [2004b] ráadásul nemrégiben azt is kimutatta, hogy a piac pozitívan értékeli az adott foglalkozásokon belül megszokott iskolázottsági szint *fölötti* – iskolai osztályszámában mért – képzettséget. Galasi elemzéséből az is kiderül, hogy a vállalatok a munkahelyi követelményeket újradefiniálták, és a korábban alacsonyabb végzettséggel betölthető álláshelyekre egyre inkább magasabb végzettségű munkavállalókat óhajtának felvenni. A 2000-es évek elejére – az oktatási rendszer expanziója nyomán – pedig a munkáltatók már egyre inkább képesek voltak az újradefiniált munkahelyi követelményeknek megfelelő (magasabb iskolázottságú) munkavállalókat alkalmazni. Ez a folyamat az „illeszkedés” javulásaként értékelhető, nem pedig „túlképzésként”.

Szaktanulmányok vagy szakközépiskola?

Az 5. ábrán láthattuk, hogy a kilencvenes években folyamatosan leépült a szaktanulmány-képzés, és mellette mind nagyobb számban tanultak a fiatalok érettségi adó középiskolában. A 8. ábra alapján azonban belátható: ennek az átrendeződésnek a során a szaktanulmány-képző mint iskolai forma „vesztése” – amely 1990 és 2000 között mintegy 22 százalékos volt – csak fele részben (11 százalékban) táplálta a szakmák felé nem vezető, gimnáziumi továbbtanulási pályákat, a másik 11 százalék szakközépiskolába iratkozott szaktanulmány-képző helyett.

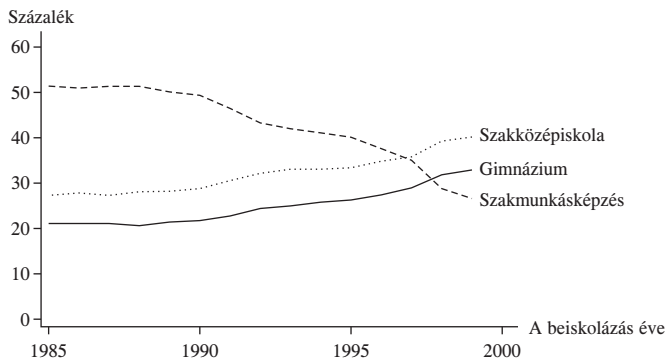
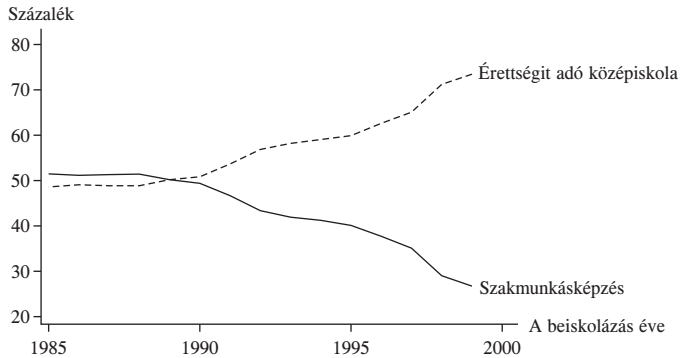
A szaktanulmány-képző beiskolázási arányok csökkenésének következtében az 1990-es évek végéig valóban csökkent a középfokú oktatást szakképesítéssel elhagyók aránya, az 1990-es évek végétől viszont jelentősen nőtt és a 2000-es évek elején – a szaktanulmány-képzés visszaszorulása ellenére – már ugyanolyan arányú (55 százalék feletti), mint az évtized elején. Ez annak a következménye, hogy a szakközépiskolába járók is részesülnek szakmai képzésben, de míg az évtized elején a szakközépiskolában végzők mindössze 16 százaléka szerzett elismert szakképzettséget, a 2000-es évek elejére arányuk már 70 százalékra nőtt. Vagyis valójában nem beszélhetünk a középfokú szakképzés leépüléséről, hanem sokkal inkább jelentős átrendeződéséről. A középfokon végzett, szakképzettséget szerzettekben belül – a szakközépiskolai oktatás súlyának növekedése következtében – 7-ről 51 százalékra nőtt az érettségizettek aránya. Vagyis a középfokú oktatásban a korábbihoz hasonló arányban, de magasabb képzettségi szinten szereznek szakképzettséget a tanulók (9. ábra).

Másfelől – mint azt a 10. ábra alapján láthatjuk – a szaktanulmány-képző és a szakközépiskola közti átrendeződés igen nagyfokú *szелеktivitás* mellett ment végbe. A beiskolázottak körében mért iskolatípus-specifikus lemorzsolódási adatok arról tanúskodnak, hogy a szaktanulmány-képző helyett éppen a *jobb képességű* fiatalok választják az érettségivel kombinált szakképzés útját (a szakközépiskolát), s ezzel párhuzamosan a szaktanulmány-képző lesz a mindenkor kohorsz *rosszabb képességű* fiataljainak jellemző továbbtanulási formája.³⁰ Így értelmezzük a 10. ábra szaktanulmány-képző, illetve szakközépiskolai lemorzsolódási grafikonjainak jellegzetesen inverz pályáit a rendszerváltás utáni években. A jobb

³⁰ Az Országos Közoktatási Intézet adatfelvétele alapján hasonló eredményre jut Hermann [2004] is.

8. ábra

Az adott évben középfokon beiskolázottak megoszlása megfelelő iskolatípusok szerint (százalék)

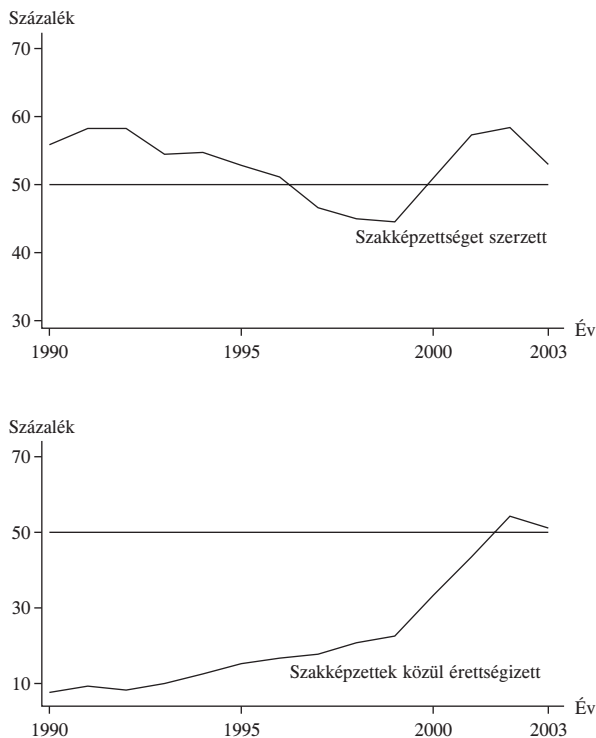
képességű fiatalok erőteljesen reagálnak a munkaerő-kereslet minőségi szerkezetváltozására.³¹

Ez teljesen más megvilágításba helyezi a középfokú oktatási expanziót. A mi értelme-

³¹ Érdekes hipotézisek megfogalmazására adnak alkalmat a 10. ábra lemorzsolódási grafikonjai. Az 1999 előtti időszakban jellegzetesen inverz pályát követnek a szakmunkásképzőbe, illetve szakközépiskolába beiratkozottak lemorzsolódási adatai: a szakmunkásképzőbe beiratkozottak lemorzsolódási rátája az évtized eleji 20-22 százalékról 35 százalékra szökik fel, miközben a szakközépiskolába beiratkozottak lemorzsolódása ugyanezen időszak alatt 20 százalékról 10 százalék alá esik. 1999 után az összefüggés megváltozik: a szakmunkásképzőbe, illetve szakiskolába beiratkozottak lemorzsolódása 35 százalék körül stabilizálódik, miközben a szakközépiskolások lemorzsolódása 4 év alatt 10 százalékról ismét a kilencvenes évek eleji 20-25 százalékos szintre emelkedik. Ezek az aggregált folyamatok jól összeegyeztethetők a következő történettel. A szakmunkásképzőbe, illetve szakközépiskolába beiratkozott tanulók képesség szerinti eloszlása a kilencvenes évek elején olyan lehetett, hogy a szakmunkásképzőbe járó diákok tehetségesebb része jobb képességekkel rendelkezett, mint a szakközépiskolába járó tanulók átlaga, és viszonylag sok szakmunkásképzős diák lehetett jobb képességű, mint a szakközépiskolások átlaga. A kilencvenes évek története (1999-ig) arról szólt, hogy azok a fiatalok, akik korábban a szakmunkásképző iskolák elitjét alkották (jobb képességűek voltak), inkább a szakközépiskolákba jelentkeztek. E folyamat következménye az volt, hogy hirtelen leromlott a szakmunkásképzőbe jelentkező diákok képesség szerinti átlaga, és ennek következtében ugrásszerűen megnőtt a lemorzsolódás. A szakközépiskolákban ezzel ellentétes folyamat játszódott le: mivel a

9. ábra

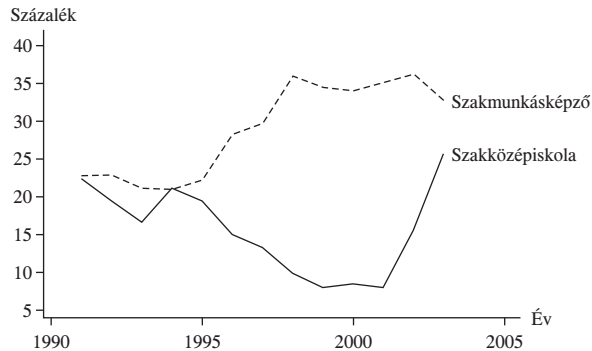
A középfokú oktatásból szakképzettséggel kilépők és a szakképzettek között az érettségizettek aránya, 1990–2003 (százalék)

korábban szakmunkásképzőbe jelentkezők elitjét sikerült átcsábítani – olyan fiatalokat, akik jobb képességűek voltak, mint a korábbi évek szakközépiskolás diákjainak átlaga –, a kilencvenes évtizedben fokozatosan javult a tanulók képesség szerinti összetétele, és ennek következtében javultak a lemorzsolódási mutatók is. 1999/2000 körül a kérdéses két iskolatípusba jelentkező fiatalok képesség szerinti eloszlása – épp a kilencvenes évek szelekciós tendenciáinak következtében – olyan távol került egymástól, hogy a felső képességtartományba tartozó, korábban szakmunkásképzőbe jelentkező diákok átvándorlása a szakközépiskolákba már erősen lerontotta a szakközépiskolás diákok átlagos képességszintjét. Ennek tulajdonítható az, hogy a szakközépiskolákban megnőtt a lemorzsolódási arány. Az a tény, hogy eközben a szakmunkásképzőkben nem romlik tovább a lemorzsolódási adat, vagy annak tulajdonítható, hogy az oda iratkozó tanulók képesség szerinti szóródása az ezredfordulóra kicsi lett, vagy pedig annak, hogy a szakközépiskolákba való átvándorlás már nemcsak a korábban potenciális szakmunkásképzősök felső képességtartományából történik, hanem egyaránt a középső és az alsó képességtartományból is. A szakközépiskolába jelentkezők lemorzsolódási mutatójának *hirtelen* romlásához az is hozzájárulhatott, hogy a középfokú beiskolázás előtt álló 15 éves kohorsz létszáma 1996/1997-től *meredeken csökkenni* kezd (1996 és 1999 között 180 ezer főről 120 ezerre esik vissza), és ennek következtében a sokak által kívánatos beiskolázási célpontnak tekintett szakközépiskolák válogatási kedve is csökkenni kezd. Az iskola költségvetésének fenntartása érdekében a rosszabb képességű tanulókat is felveszik. Ez a körülmény is tükröződik abban, hogy a négy évvel később – az iskola befejezésekor – mért lemorzsolódási mutató 2000-től *meredeken emelkedni* kezd.

10. ábra

Az adott évben beiskolázottak közül három évvel (szakmunkásképzés), illetve négy évvel (szakközépiskola + gimnázium) később lemorzsolódottak aránya* (százalék)

* Az iskola befejezésének évéhez rendelt adatok.

Forrás: OM. Statisztikai Tájékoztató. Oktatási Évkönyv. 2003/2004. Budapest, 2004.

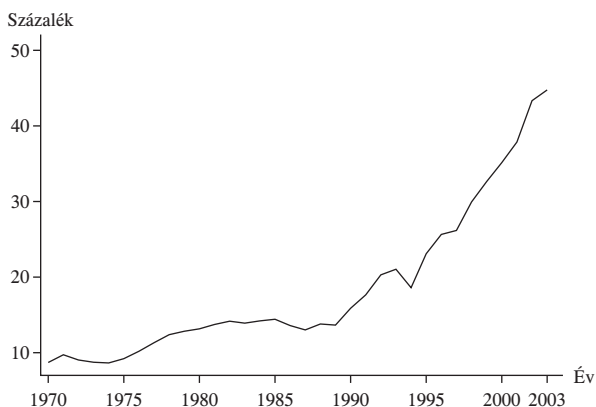
zésünk szerint arról van szó, hogy a tudásigényes ágazatok olyan szakmunkaigényt támasztanak, aminek az érettségivel rendelkező – jobb munkakultúrával rendelkező – szakképzett fiatalok tudnak inkább eleget tenni. Ez az oka annak, hogy – bár magasabb bérért alkalmazhatók, mint a velük összehasonlítható szakmájú, szakmunkás végzettségű fiatalok – mégis inkább őket keresik a munkaadók. A váltás természetes módja a gazdaság nagy szerkezeti átalakulásának. Ahogy 50 évvel ezelőtt egy lovaskocsi hajtója akár írástudatlan is lehetett, úgy 20-30 évvel ezelőtt egy teherautósofőr tipikusan nyolc osztályt végzett ember volt (ez kellett ugyanis a jogosítvány megszerzéséhez); mára pedig egy teherautó sofőrjétől a munkáltatója egy sor olyan jártasságot is megkövetel – a fuvarok pontos nyilvántartását, üzleti partnerekkel való kapcsolattartást stb. –, amely a szaktudás mellett egy magasabb küszöbértéket elérő kulturáltsági szintet (magyarán: érettségit) is feltételez.

Felsőfokú képzés

A felsőfokú expanzióval kapcsolatban még több és erőteljesebb kritika fogalmazódott meg. Sokakban igen komoly gyanút ébresztett a magyar felsőoktatásnak az a hatalmas mennyiségi fellendülése, amit a kilencvenes évek eleje óta folyamatosan tapasztalhattunk – mondván, hogy ilyen gyors és nagymértékű expanzió (11. ábra) csakis az oktatás minőségének a rovására mehetett végbe.

11. ábra

Felsőfokú tanintézetbe, elsőévesként, nappali tagozaton beiratkozottak száma, a mindenkori 18 éves korcsoport létszámára vetítve, 1970–2003 (százalék)

Ez a bírálat – az egyetemi szféra jellegzetes panaszait visszhangozva („romlik a gyerekanyag”) – egyoldalúan a piaci jelzésemélet platformjára helyezkedve, kétségbe vonja azt, hogy a felsőfokú képzésbe frissen beiskolázott fiatalok a képzés révén valamilyen új (és a munkaerőpiacon hasznosítható) tudáshoz jutnak. Noha a jelen sorok íróinak nincs sok illúziója a hazai felsőfokú képzés színvonalát illetően, mégis azt kell mondaniuk, hogy e kérdés eldöntése alapvetően a piaci szereplők – a felsőfokú képzésre jelentkező fiatalok és későbbi munkáltatóik – dolga. Mint az újabb mérési eredmények (Kertesi–Köllő [2001], Kézdi [2002], [2004]) sugallják, a szóban forgó befektetés még ma is jövedelmező vállalkozás. Ez pedig – ha indirekt módon is – arról tanúskodik, hogy e befektetés gyarapítja a felsőfokon végzetek munkaerőpiacon hasznosítható tudását és növeli termelékenységüket.

A közvetett bizonyítékok mellett azonban *közvetlen evidenciákra* is hivatkozhatunk annak alátámasztására, hogy a felsőfokú expanzió növeli a fiatalok *piacra hasznosítható* tudásszintjét (*useful knowledge*).³² Az OECD 20 országra és a 16–64 év közötti populációra kiterjedő *nemzetközi felnőtt írásbeliség-vizsgálata* (IALS) – amely kutatásban Magyarország is részt vett (1998-ban) – igen alkalmas mutatókat szolgáltat arra nézve, hogy egy ország népessége az életben valóban hasznosítható tudás tekintetében milyen szintű képességekkel rendelkezik.

Az írásbeliség-vizsgálat alapvetően a szövegértési jártasságok mérését tűzte ki célul.

³² Lásd ezzel kapcsolatban: Moky [2002].

A tesztekben három különböző szövegtípust tartalmazó feladat szerepelt: prózai szövegek, dokumentum típusú szövegek és kvantitatív típusú szövegek. Mivel a különböző feladatok sikeres megoldásához jellemzően más-más képességek szükségesek, a háromfajta teszt eredményeit külön-külön értékelték. Az egyes teszteken elért eredményeket öt osztályba sorolták.

„Az *első szinten* levők képességei a mindennapi élet támasztotta legalapvetőbb feladatok megoldására is alig elegendők, számukra például nagy valószínűséggel az is nehézséget okoz, hogy egy gyógyszeres dobozon található útmutatás alapján a megfelelő adagolást értelmezzék. A *második szinten* egyszerűen megjelenített, világosan elkülöníthető egységekbe rendezett szövegen kell az egyénnek nem túlságosan komplex műveleteket végrehajtania. Ezen a szinten a válaszadók valószínűleg jól működő »túlélési technikákat« fejlesztettek ki hiányosságaik elfedésére, de feltételezhetően a munkájuk elvégzéséhez szükséges újabb ismeretek elsajátítása már nagy nehézségeket jelent számukra. A *harmadik szint* az, amelyet a mindennapi életben való boldoguláshoz szükséges képességek alapszintjeként definiálhatnánk. A *negyedik és ötödik szinten* a feleletadóknak magasrendű információfeldolgozási képességekről kell tanúbizonyságot tenniük.”³³

A teszteredmények ötfokozatú skáláját háromfokozatúra egyszerűsítettük (1–2. fokozat = igen primitív; 3. = modern társadalomban minimálisan szükséges; 4–5. = magasrendű információfeldolgozási készségek), és megvizsgáltuk, hogy az 1998-ban 25–59 éves korcsoporton belül a felsőfokú végzettséggel rendelkező különböző életkorú csoportok hogyan oszlanak meg e három fokozat között. Az eredményeket a 6. táblázat tartalmazza.

Az adatok egyértelműen cáfolják a szkeptikusok aggodalmait. A 25–29 éves korcsoport – amelynek tagjai 1990–1995 körül léptek be a felsőoktatásba, amikor az expanzió már teljes gőzzel haladt előre – minden tekintetben jobb eredményeket produkál, mint az öt közvetlenül megelőző, szintén viszonylag fiatal, 30–39 éves korcsoport. Mivel az expanzió valóban azt jelenti, hogy egy „kezdeti” képességeit tekintve rosszabb átlagos készség-szintű populáció kerül beiskolázásra ahhoz az állapothoz képest, amikor a korcsoport kisebb hányadát kitevő elitje tudott csak bejutni a felsőoktatásba, az a körülmény, hogy az expanzió révén bekerült populáció *ennek ellenére* jobb eredményeket ért el, mint a korábbi, jobb induló készség-szintű, szűkebb elit, arról tanúskodik, hogy a képzés igenis fontos dolgokat tudott a fiatalokkal elsajátíttatni.³⁴ Lehetséges, hogy ezek a diplomások a korábbi generációkhoz tartozóknál „műveletlenebbek” lesznek – ennek megítélése ízlés és személyes értékítélet dolga –, az azonban bizonyos, hogy a modern gazdaság munkaerőpiacán jobban megállják majd a helyüket. Tudásuk ilyen értelemben inkább tekinthető „hasznosítható tudásnak”.

Végezetül e szövegértési teszt eredményeit felhasználjuk egy gondolat kísérlet lefolytatására. Az írásbeliség-vizsgálat képességszint szerinti megoszlásait alapul véve, valamint az 1990. és a 2001. évi népszámlálások iskolai végzettség szerinti megoszlásaira támaszkodva, megbecsüljük, hogy az iskolázási expanzió *következtében* – vagyis az összetétel javulása³⁵ *következtében* – milyen mértékben nőtt meg a 20–59 éves korosztály egészében a valóban használható készségekkel rendelkezők (a 3./4./5. szinten levők) aránya.

³³ Tájékoztató anyag az OECD SIALS vizsgálatról. Kiss Árpád Országos Közoktatási Szolgáltató Intézmény Értékelési és Érettségi Vizsgaközpontja, Budapest, 2001, kézirat.

³⁴ Pontosán ugyanilyen eredményeket látunk az érettségizett korcsoportok között is.

³⁵ Az összetétel változásából adódó hatást úgy mérjük meg, hogy közben nem állnak rendelkezésre tárgy-, illetve bázisidőszaki teszteredmények. Ennek hiányában a tárgy- és bázisidőpont közötti 10 éves intervallumon belülről kell mérési teszteredményeket választani. Az ideális megoldás az volna, ha az intervallum közepéről – a mi esetünkben 1995-ből – lennének mérési eredmények. Az ideális megoldástól kényszerűen eltérve, 1998-ból származó teszteredményeket használunk. Ez némileg torzíja az eredményeket.

6. táblázat

A felsőfokú végzettséggel rendelkezők megoszlása szövegértési szintek szerint,
korcsoportonként*
(százalék)

Szövegértési szint	éves korcsoport			
	25–29	30–39	40–49	50–59
Prózai típusú szövegértés				
1–2.	34,5	33,1	51,3	57,9
3.	43,4	52,7	47,1	40,9
4–5.	22,1	14,2	1,6	1,2
Összesen	100,0	100,0	100,0	100,0
Dokumentum típusú szövegértés				
1–2.	25,1	24,4	51,0	59,3
3.	38,4	50,9	32,9	29,9
4–5.	36,5	24,7	16,1	10,8
Összesen	100,0	100,0	100,0	100,0
Kvantitatív típusú szövegértés				
1–2.	14,1	20,2	13,7	35,9
3.	24,2	31,8	47,8	29,0
4–5.	61,7	48,0	38,5	35,1
Összesen	100,0	100,0	100,0	100,0

* Az International Adult Literacy Survey (IALS – nemzetközi felnőtt írásbeliség-vizsgálat) 1998. évi adatai alapján.

7. táblázat

A 3–5. szövegértési szinteket elérő népesség részaránya*

Becslési eljárás	A 3./4./5. szinteket elérő népesség becsült részaránya (százalék)		
	prózai típusú	dokumentum típusú	kvantitatív típusú
	szövegértési teszt eredményei alapján		
1990** (1)	19,3	28,1	40,5
2001** (2)	24,2	33,8	48,0
Diff (3) = (2) – (1)	4,9	5,8	7,5
Diff százalék (4) = [(2) – (1)]/(1)	25,6	20,5	18,4

* Az International Adult Literacy Survey (IALS – nemzetközi felnőtt írásbeliség-vizsgálat) 1998. évi iskolai végzettség-specifikus megoszlásai, illetve az 1990. és a 2001. évi népszámlálások iskolai végzettség szerinti összetételadatai alapján becsülve a mindenkor 20–59 évesek korcsoportjában.

** Az adott népszámlálási év iskolai végzettség szerinti megoszlásával súlyozva.

Ez a gondolat kísérlet azon az általánosan (minden országban) érvényes eredményen nyugszik, hogy az iskolai végzettség emelkedésével a magasabb szintű szövegértés gyakorisága is nő. A becslési eredményeket a 7. táblázat tartalmazza.

Az eredmények igen jelentős javulásról tanúskodnak. A közép- és felsőfokú expanzió következtében a hazai munkaerő minősége radikálisan megújult: az 1990. évi bázishoz

képest mintegy 18–25 százalékpontos javulás következett be azon 20–59 éves korúak arányában, akiknek a képességei (teszteredményei) elérik azt a szintet, amelyet egy modern gazdaság munkaerőpiaca minimálisan megkövetel.

Összefoglalás és következtetések

Magyarország foglalkozási lemaradásának zöme abból adódik, hogy bajok vannak az alacsony iskolázottságú munkaerő foglalkoztatásával: az EU átlagához képest túl sokan vannak, és rosszabbul is foglalkoztathatók. Az alacsony iskolázottságúak magas aránya részben a korábbi iskolaszervezeti sajátosságokkal magyarázható, de legalább ilyen fontos ok az, hogy a nyolcvanas évek közepétől megtört az a hosszú távú trend, amely a hetvenes évek eleje óta évről évre folyamatosan csökkentette az egy születési évfárból a nagyon alacsony (nyolc osztálnál, illetve szakiskolánál nem magasabb) iskolázottsági szinten megrekedt népesség arányát. A nyolcvanas évek közepétől mind a mai napig ez az arány nagyjából a 20 százalékos szinten stabilizálódott. Ennek az a valószínű magyarázata, hogy a középfokú expanzió beleütközött azokba a társadalmi rétegekbe, amelyeknek családon belüli tudásakkumulációja – a jelenlegi magyar közoktatási rendszer keretei között – már nem elegendő a középiskola sikeres elvégzéséhez. Ezt az évről évre újratermelő 20 százalékos iskolázatlan tömeget a középfokú oktatás már csak úgy lenne képes felszívni, ha az alapfokú oktatás *minőségileg* megújulna, és a szegény néprétegek gyermekei számára is képes lenne minőségi szolgáltatásokat nyújtani.

A kilencvenes évtized oktatási expanzióját igen pozitív fejleménynek tekinthetjük, hiszen e nélkül a hazai foglalkoztatás minden bizonnyal még alacsonyabb szinten állna. A munkaerő-piaci tapasztalatok azt mutatják, hogy az iskolázott fiatal munkaerő kínálatának jelentős növekedése a gazdaság átalakulását követte. Az iskolázási expanzió progresszív hatását bizonyítja az is, hogy az 1990. évi bázishoz képest jelentősen nőtt a 20–59 éves korcsoporton belül azoknak az aránya, akiknek a képességei (teszteredményei) elérik azt a szintet, amelyet egy modern gazdaság munkaerőpiaca minimálisan megkövetel.

A hazai iskolarendszer (és foglalkoztatáspolitikai) valódi nagy gondja nem a túlzott iskolai expanzió, hanem az alul levők krónikus iskolázatlansága. Sokan vannak az iskolázatlanok, és a gazdaság szerkezeti problémái miatt nehezen is foglalkoztathatók. Magyarország kirívóan nagy foglalkoztatási lemaradása döntően erre vezethető vissza. Az okokat teljes mélységében nem ismerjük. A szükséges kutatási irányok azonban eléggé világosak: mindenképp az ő foglalkoztatási helyzetüket meghatározó összefüggéseket kell jobban megértenünk.

Hivatkozások

- DUFLO, E. [2001]: Schooling and labor market consequences of school construction in Indonesia: evidence from an unusual policy experiment. *American Economic Review*, szeptember.
- FAZEKAS KÁROLY–KÖLLŐ JÁNOS [1990]: Munkaerőpiac tőkepiac nélkül. Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, Budapest.
- FUENTE, A.–DONENECH, R. [2001]: Human capital growth regressions: How much difference does data quality make? CEPR Working Paper, No. 2466.
- GALASI PÉTER [2004a]: Valóban leértékelődtek a felsőfokú diplomák? *Budapesti Munkagazdaságtani Füzetek*, 3. sz.
- GALASI PÉTER [2004b]: Túlképzés, alulképzés és bérhozam a magyar munkaerőpiacon 1994–2002. *Budapesti Munkagazdaságtani Füzetek*, 4. sz.

- HERMANN ZOLTÁN [2004]: Továbbtanulási döntés az általános iskola végén: a kulturális és a jövedelmi tényezők szerepe. PhD-disszertáció. Budapesti Közgazdaságtudományi és Államigazgatási Egyetem Szociológia Doktori Iskola.
- HERMANN ZOLTÁN [2005]: A helyi munkaerőpiac hatása a középfokú továbbtanulási döntésekre. *Közgazdasági Szemle*, 1. sz.
- KERTESI GÁBOR [2000]: Ingázás a falusi Magyarországon. Egy megoldatlan probléma. *Közgazdasági Szemle*, 10. sz.
- KERTESI GÁBOR–KÉZDI GÁBOR [2005]: Általános iskolai szegregáció, I–II. *Közgazdasági Szemle*, 4. és 5. sz.
- KERTESI GÁBOR–KÖLLŐ JÁNOS [2001]: A gazdasági átalakulás két szakasza és az emberi tőke átértékelődése. *Közgazdasági Szemle*, 11. sz.
- KERTESI GÁBOR–KÖLLŐ JÁNOS [2002]: Labour demand with heterogenous labour inputs after the transition in Hungary, 1992–1999. *Budapest Working Papers on the Labour Market*, No. 5.
- KÉZDI GÁBOR [2002]: Two phases of labour market transition in Hungary: intersectoral reallocation and skill-biased technological change. *Budapest Working Papers on the Labour Market*, No. 2.
- KÉZDI GÁBOR [2004]: Iskolázottság és keresetek. Megjelent *Fazekas Károly–Varga Júlia* (szerk.): *Munkaerőpiaci tükör 2004*. MTA KTI–Országos Foglalkoztatási Közalapítvány, Budapest.
- KÖLLŐ JÁNOS [1997]: A napi ingázás feltételei és a helyi munkanélküliség Magyarországon. *Esély*, 2. sz.
- KÖLLŐ JÁNOS [2004]: Miért [hogyan] alacsony a foglalkoztatás Magyarországon? Háttéranyag a Tudásalapú gazdaság és munkaerőpiac Magyarországon a XXI. században című NKFP konferenciára. Szirák, 2004. november 5–6.
- MOKYR, J. [2002]: *The gifts of Athena. Historical origins of the knowledge economy*. Princeton University Press.
- OECD [1999]: *Classifying Educational Programmes. Manual for ISCED-97 Implementation in OECD Countries*. OECD, Párizs.
- OECD [2003a]: *Employment Outlook: 2003. Towards more and better jobs*. OECD, Párizs.
- OECD [2003b]: *Education at a Glance: 2003*. OECD, Párizs.
- OROSZ ÉVA [1993]: A magyar egészségügy területi egyenlőtlenségei. Megjelent: *Enyedi Gy.* [szerk.]: *Társadalmi-területi egyenlőtlenségek Magyarországon*. Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, Budapest.
- WOSSMANN, L. [2001]: *Specifying human capital: a review and some extensions*. Kiel Institute of World Economics, augusztus.

Függelék

1. Lemorzsolódási arányok becslése állományi adatokból

Mivel egy-egy évfolyat iskolai pályafutását végigkísérő longitudinális megfigyelések nem állnak rendelkezésre, ezért azt csak közelítő módszerrel – az egymást követő évek keresztmetszeti adataiból – tudjuk rekonstruálni. A főszöveg *7. ábráján* az 1983/84. tanévben beiskolázott kohorsz iskolai pályafutását ezzel a módszerrel rekonstruáltuk. A számítások során évfolyamszintű létszámadatokat, évismétlő diákok évfolyamonkénti adatait, illetve a különböző iskolatípusokban továbbtanulók arányára vonatkozó adatokat használtunk fel.³⁶

³⁶ 1983/84 és 1990/91 között: létszám- és évismétlő adatok évfolyamonként. 1990/91: az általános iskolát befejezők továbbtanulási aránya a különböző középfokú iskolatípusokban. Évfolyamonkénti létszám- és évismétlő adatok a szakiskolákban (1991/92–1992/93); a szakmunkásképző iskolákban (1991/92–1993/94); a szakközépiskolákban és a gimnáziumokban (1991/92–1994/95). Az 1994/95-ben érettségizettek közül a felsőfokon továbbtanulók aránya.

Először a rendelkezésre álló évfolyamonkénti létszámadatok (N) és az évfolyamonkénti évismétlők számára (R) vonatkozó adatok segítségével meghatároztuk a továbbhaladó diákok számát (C), majd megbecsültük a továbbhaladó ($c = \textit{continue}$), az évismétlő ($r = \textit{repeat}$), illetve a lemorzsolódó ($d = \textit{drop out}$) diákok évfolyamonkénti arányát. A tanéveket t alsó indexszel ($t = 1, 2, 3, \dots$), az évfolyamokat k felső indexszel ($k = 1, 2, 3, \dots$) jelölve,³⁷ a t -edik év k -adik évfolyamáról a $(t + 1)$ -edik év $(k + 1)$ -edik évfolyamára továbbhaladó tanulók arányát a következőképpen kapjuk meg:

$$c_{t+1}^{k+1} = \frac{C_{t+1}^{k+1}}{N_t^k} = \frac{N_{t+1}^{k+1} - R_{t+1}^{k+1}}{N_t^k}.$$

A t -edik év k -adik évfolyamos tanulói közül a $(t + 1)$ -edik évben évet ismétlő tanulók aránya:

$$r_{t+1}^k = \frac{R_{t+1}^k}{N_t^k}.$$

A t -edik évben a k -adik évfolyamos tanulók közül az iskolából kimaradt tanulók aránya:

$$d_t^k = \frac{D_t^k}{N_t^k} = \frac{N_t^k - (C_{t+1}^{k+1} + R_{t+1}^k)}{N_t^k} = 1 - (c_{t+1}^{k+1} + r_{t+1}^k).$$

Az így kiszámolt arányokat felhasználva rekonstruáltuk az adott kohorsz iskolai pályafutását. Az adatok nem tették lehetővé, hogy megkülönböztessük az évismétlőket az újonnan beiratkozottaktól. Ezért azt feltételeztük, hogy mindkét csoportban ugyanakkora az évismétlők, továbbhaladók és lemorzsolódottak aránya. Mivel az általános iskolát 16 éves korukig (10 év alatt) el nem végzők befejezetlen általános iskolai végzettséggel kerülnek ki az iskolarendszerből, ezért 10 évig kísértük nyomon a kohorsz általános iskolai pályafutását, vagyis azt feltételeztük, hogy legfeljebb kétszer ismétélhet évet valaki. Ha valaki kettőnél többször ismételné, akkor azt úgy vettük, hogy kimaradt az iskolából: $0 \leq t - k \leq 2$.

Az *F1. ábrán* látható folyamatábrán (gráfon) a $t = 1$ évben első évfolyamosként ($k = 1$) beiskolázott kohorsz létszámát egységnyinek (1-nek) vettük, és ennek és csakis ennek az évjáratnak az iskolai pályafutását követjük nyomon tíz éven keresztül. A gráf segítségével megvizsgálhatjuk, hogy az adott évjárat hányad része marad ki az általános iskolából, illetve hányad része végzi azt el 8, 9, illetve 10 év alatt.

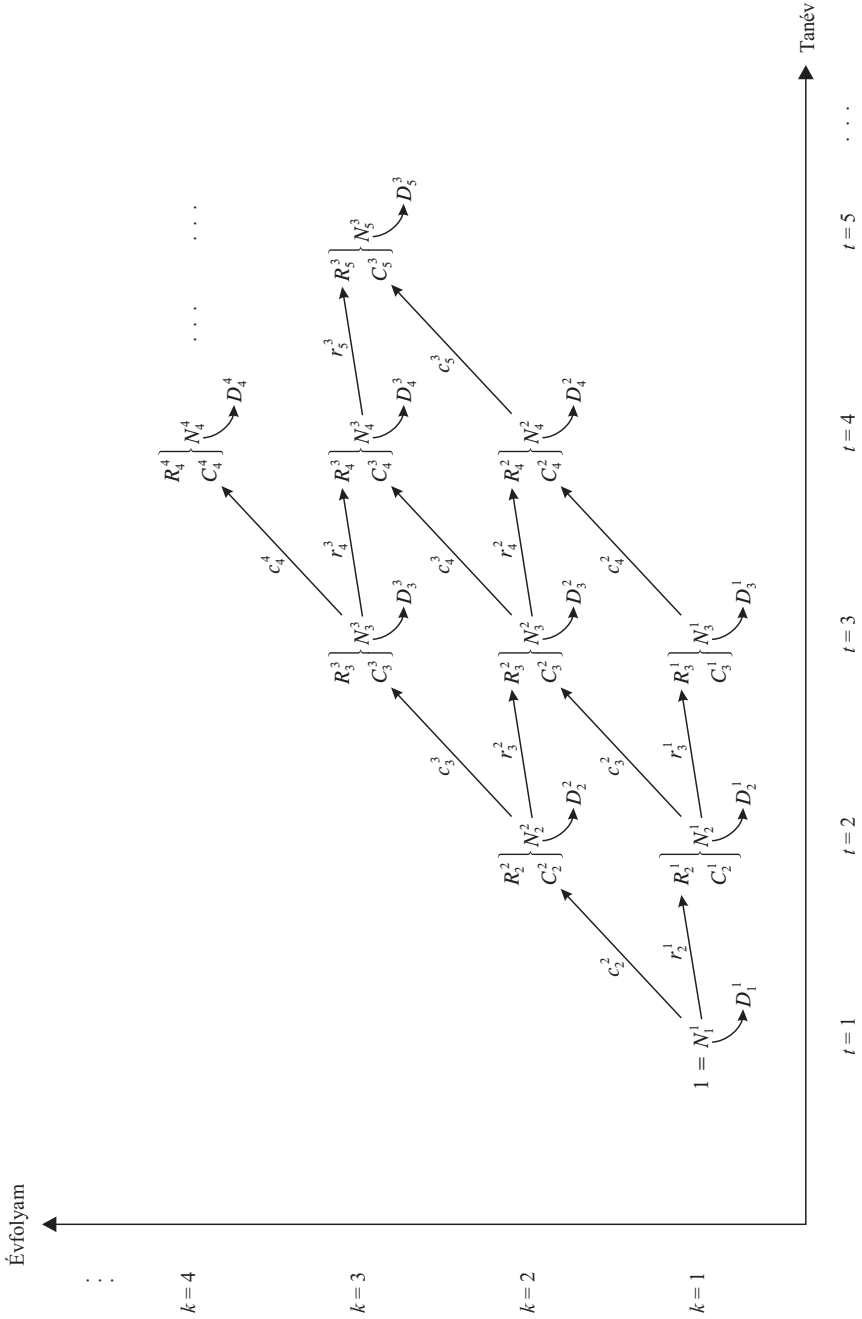
A gráf éleihez hozzárendeltük a továbbhaladók, illetve az évismétlők arányára vonatkozó információkat. A lemorzsolódók aránya ezekből az adatokból reziduumként megkapható. A gráf éleit követve, a kiindulóponttól távolabbi pontokhoz többféle útvonalon juthatunk el. Ha arra vagyunk kíváncsiak, hogy az induló kohorsz hányad része jutott el egy adott pontba, akkor ezt a gráf éleihez rendelt megfelelő továbbhaladási, illetve évismétlési arányok szorzatösszegeiként kaphatjuk meg.

Példaként tekintsük az induló korosztálynak ($t = 1, k = 1$) azt a részét, amely – mondjuk – a 3. tanévben a 2. évfolyamra jutott el. Ők kétféle módon juthattak oda. 1. Egy részük évet ismételt a 2. tanévben (r_2^1), de a következő évben sikerrel továbbjutott a 2. évfolyamra (c_3^2). E tanulók száma: $r_2^1 c_3^2$. 2. A kohorsz másik része sikerrel vette az akadályt a 2. tanévben (c_2^2), de évet ismételt a 3. tanévben (r_3^2). E diákok száma: $c_2^2 r_3^2$. Az induló kohorszból a 3. tanévben a 2. évfolyamra eljutott tanulók aránya összesen nem más, mint

³⁷ t és k indexek külön futnak, és $t \leq k$.

F1. ábra

A $t = 1$ tanévben első évfolyamon ($k = 1$) beiskolázott kohorsz általános iskolai pályafutásának folyamatábrája – a továbbhaladás, évismétlés és lemorzsolódás gráfja ($t \leq 10, k \leq 8, 0 \leq t - k \leq 2$)

e két szorzat összege: $r_2^1 c_3^2 + c_2^2 r_3^2$. Hasonló elv alapján határozhatjuk meg azt is, hogy az induló évszám hányad része maradt ki az iskolából ezen a ponton. Azt már tudjuk, hogy a kiindulópontból hányan jutottak ide: $r_2^1 c_3^2 + c_2^2 r_3^2$ -en. E tanulók egy része a 4. tanévben továbbjutott a 3. évfolyamra – $(r_2^1 c_3^2 + c_2^2 r_3^2) c_4^3$ –, egy másik része viszont évet ismételt: $(r_2^1 c_3^2 + c_2^2 r_3^2) r_4^2$. A maradék pedig kimaradt az iskolából: $(r_2^1 c_3^2 + c_2^2 r_3^2)[1 - (c_4^3 + r_4^2)]$.

Az általános iskolát az adott kohorszból befejezők számát ezután az 1990/91-es továbbtanulási arányoknak megfelelően osztottuk szét a különböző típusú középiskolák között. Majd az előzőekben ismertetett eljárást a továbbhaladók, évismétlők és kiesők arányának kiszámítására megismételtük a középfokú iskolatípusokban is, ismét azt feltételezve, hogy évet legfeljebb kétszer lehet ismételni. Aki ez alatt nem fejezi be az adott típusú középiskolát, kimarad az iskolából. Ebben az esetben sem tudtuk megkülönböztetni az évismétlők és újonnan beiratkozottak csoportját, vagyis ismét csak azt feltételeztük, hogy mindkét csoportban egyforma arányú az ismétlés, a továbbhaladás és a lemorzsolódás. A számítások azt az esetet is figyelmen kívül hagyják, hogy azok közül, akik kiesnek az egyik típusú középiskolából (például gimnáziumból), visszakérülhetnek a nappali tagozatos iskolarendszerbe úgy, hogy egy másik típusú középiskolában (például szakmunkásképzőben) újakezdi tanulmányait. Ezért a lemorzsolódókra vonatkozó becslések felső becsléseknek tekinthetők.

2. Magyarország foglalkozási lemaradásának tényezőkre bontása

Jelöljük F -fel a foglalkoztatási rátát, EU és M indexekkel az Európai Unió átlagának, illetve Magyarországnak az adatát, f^i -vel az i -edik iskolai végzettséggel rendelkező munkaerő foglalkoztatási rátáját, s^i -vel pedig az illető végzettséggel rendelkező munkaerő-kategória részarányát a népesség 25–64 éves korcsoportjában. A felbontás kétféle módon végezhetjük el:

$$\begin{aligned} F_{EU} - F_M &= \sum_i f_M^i (s_{EU}^i - s_M^i) + \sum_i s_{EU}^i (f_{EU}^i - f_M^i) \\ &= \sum_i f_{EU}^i (s_{EU}^i - s_M^i) + \sum_i s_M^i (f_{EU}^i - f_M^i). \end{aligned}$$

Az első esetben – lásd a képlet első sorát! – a magyarországi iskolaivégzettség-specifikus foglalkoztatási rátákat és az EU iskolai végzettség szerinti megoszlását vesszük alapul a súlyozásnál, a második esetben – lásd a képlet második sorát – az EU átlagos iskolaivégzettség-specifikus foglalkoztatási rátáit és Magyarország iskolai végzettség szerinti megoszlását.

A főszoveg 4. táblázatában szereplő dekompozíciót az $F1$. táblázat adatainak felhasználásával végeztük el.

F1. táblázat

A 25–64 éves férfiak foglalkoztatási rátái és iskolai végzettség szerinti megoszlása Magyarországon és az Európai Unióban, 2001

Iskolai végzettség	Foglalkoztatási ráta		Népességen belüli arány	
	Európai Unió átlaga	Magyarország*	Európai Unió átlaga	Magyarország
Felső középiskolánál kevesebb	0,71	0,57	0,38	0,63
Felső középiskola	0,82	0,75	0,39	0,22
Felsőfok	0,88	0,84	0,23	0,15
Együtt/Összesen	0,79	0,65	1,00	1,00
Különbség	0,14	–		

* Magyarország II. besorolás: felső középiskolai végzettségűek a gimnáziumban és szakközépiskolában (érettségit adó képzésben) végzettek.

Forrás: az EU-országok foglalkoztatási adatainak forrása: *OECD* [2003a], Statistical Annex Table D., a népesség végzettség szerinti megoszlásának forrása: *OECD* [2003b]. A Magyarországra vonatkozó adatok: a 2001. évi népszámlálás adatainak felhasználásával számított adatok.